

שני הונטרסים

ספור מחיי היהודים בספרד לפני הגרשם משם *

פרולוג

בשנת תרל"ח, בעצם ימי מלחמת רוסיה עם טורקיה, נקריתי כתור רופא הצבא לבוא עירה קאזאנליק אשר מעבר להרי הבלקנים ננכה. הרכב היה בראשית חודש אדר, כירחים שנים אחרי לכוד הרוסים את מצודת שיבקה. מצפון להבלקנים עוד שרר בשנה ההיא החורף בעצם תקפו, אולם כעמק-השושנים [כן יקרא המישור רחבי-הידים אשר בין שני רוכסי הבלקנים הנרולים והקטנים] כבר שפך את ממשלתו האביב בכל הדר תפארתו. העיר קאזאנליק בכרמיה ופרדסיה, בפרחיה ופלני מימיה, כבר היתה כגן-ערן כולה. אולם מרבית בתיה היו ריקים ושוממים מאדם. הטורקים והיהודים ברחו מן העיר עוד כימי הקיץ שעבר. כי כמעט נראה החלוץ מחיל סקוביליוב בפעם הראשונה במורד ההר ננכה, וימהרו צעירי הבלגרים השוכבים ויפשטו על רחובות הטורקים והיהודים ויכו בהם מכה גדולה מאד, למורת-רוח הבלגרים הזקנים אשר חיו עד אז באהבה ורעות עם היהודים, ואלה אשר נשארו בחיים נמלטו לנפשם, בהשליכם מנדר את כל הונם ורכושם. וכאשר באו צבאות הרוסים קאזאנליקה, מצאו את העיר שוממה מאין יושב.

מלבד בתי-המסגד, בתי-הכנסיות ובתי-הספר, שנהפכו לבתי-חולים להנפצעים הרבים אשר בעיר, בחרו להם הרופאים ופקידי הצבא איש איש את הבית, אשר מצא חן בעיניו, לשבת בו, ורק הבתים האלה נשארו לפליטה מהרס ואכזרן, כי הבתים אשר לא מצאו ארונים להם, נהרסו בקרב ימים מעטים עד היסוד כירי אנשי הצבא הרוסים קלי-הרעת, אשר השתמשו ברלתות הבתים ובקורותיהם המחוטבות מעשי ירי-אמן — לאפות בהן את לחמם ולכשל את נזירם. ככה

נהרסה העיר היפה הזאת, אהרי אשר כבר שבתה המלחמה, ותהי לגלים נצים
מבזורים הנה והנה בתוך כרמי חמד וגני פרחים.

בלכתי ברחובות העיר השוממה לבחור לי מעון לשבת בו, וארא והנה על
שער אהר הכתים כתובה עברית מפותחה באבן באותיות אשוריות גדולות:
„זה הבית לאליהו נרליה כ"ט, נבנה בשנת תר"ג לפ"ק". כתובת זו משכה את
עיני עליה, וגם הבית מצא הן בעיני מאר. הוא היה בנוי בתכנית כל בתי הטור-
קים בבולגריה הרומית: שני הרדים כרוזים ככפנים עם אכסדרה גדולה
ופתוחה מכל עבריה מכחוף. גם בית-מדהץ קטן נמצא כאחת מפנות ההדר
הפנימי, בנוי על הקרה התנור הפתוח אל ההדר החיצון. על פני כל החצר
השתרעה שכת-עץ מעשה רשת, מכוסה בכקלעת עצי-נפן מסולסלים. השתולים
מסביב, עד כי היה החצר לסוכה אחת גדולה, שנוערה למחסה ולמסתור מזהם
השמש.

את הבית היפה והנעים הזה אויתי לכושב לי.

ובאחת מפנות החצר מיצאתי ערכת-קרעים של ספרים שונים, נרפסים
וכתבי-יד, שנקרעו ביד אכזרית לקרעים קטנים, מרבית הכפרים היו בשפת עבר,
ואולם נמצאו קרעים גם מספרים כתובים בשפת הלאדינה ובאותיות עבריות.
גם עלה אהר שלם לא מיצאתי בתוך הערמה. ורק אהרי עמל רב מצאתי שני
קונטרסים שלמים, משולבים יחד, שתי וערב בפתיל משי, תכלת וארגמן משזר.
פתחתי את מוסרות הפתיל, וארא, והנה הקונטרס האהר כתוב ככתב רומי
ובלשון ספרד, שפה לא ידעתי בימים ההם. הקונטרס השני, רק מן הראשון,
אמנם כתוב עברית, אבל ככתב עתיק מאד, אשר רק בכברות יכולתי קרוא אותו,
ויען ירי היו מלאות אז עבודה בכית-החולים מן הבוקר עד הערב, על כן טמנתי
את שני הקונטרסים כמלתחתי, ואומר בלבי: כשאפנה אשים את עיני עליהם;
את שני הקונטרסים הבאתי אתי פטרוגראדה, אבל מרוב טרתי ומרודי ומרוב
עבודתי נשכחו כמת מלבי זה שנים רבות.

לפני ירחי מכפר נתתי אל לבי להביא כרדים בכתבי הרבים, שנצברו בכית
גנוזי לרון לשרפה את אשר לא יצלח למאומה ולהשאיר למשמרת את אשר
יש לו ערך היסטורי. והנה נללו עוד הפעם לנגד עיני שני הקונטרסים משולבים
יהר בפתיל משי תכלת וארגמן. לבי נפעם בקרבי לקראת פלטת ימי נעורי
זאת. זכרונות שונים, זכרונות נעימים, מלאי גיל ועצבון, השתרנו עלו על לבי
מתהום הנשיות... חשתי בנפשי כעין רגש של מוסר כליות על חטא שחטאתי
נגד כותבי הקונטרסים האלה, אשר מעורי, אמנם, לא ידעתיים.

מבלי משים שמתי עיני אל העלים הראשונים של הקונטרס העברי, אשר
כנראה נדבקו אליו אהרי ימים רבים, כי היה גם הכתב שונה מעט מכתב
הקונטרס כולו, וככו נכתב בידים רוערות... והנני נותן את הרברים הנספחים
האלה בתוך פרולוג לשני הקונטרסים יחד.

„רובא אנכי פגול ספרד, אשר התעה אותי אלהים מארץ מולדתי לבול-
גריה הכרמית. שמי — דון נרליה בן עמנואל לבית נרגילה. זקן ועירי אני
היום... אשתי, זכרה לברכה, אשתי — רוח אפי ונשמתי, אשר אמרתי בצלה
אראה חיים בארצות נדודי — מתה עלי בדרך כאביב ימית. עוד בראשית ימי

בלחננו מארץ מולדתנו. אתה יחד מתו גם שני ילדיה הנאהבים והנעימים. את כל מחמרי שבלתי יום אחר..."

"ברחננו מספרד, גלינו מסיציליה, עברנו ארצות ימים, תעינו בערכות תרקה; ובכל אשר הלכנו, הלך גם הדבר בעקבותינו. גם אשתי היתה טרף לשני האכזרי הזה, אשתי ושני ילדיה הנאהבים והנעימים. האחר כית במנפה כזרועותי אני, והשני מת עטוף רעב בין שדי אמו הצומקות והמרעלות..."

"אהה! גם קבורה לא היתה להם כמשפט. כי קבור קברתים בערמת החול, אשר צברתי עליהם כמדבר ציה ושמוון. אין מצבה ואין ציון לנפשות הזכות והטהורות..."

"אהה, אלי בשמים! — קראתי או מנהמת לבי הסוער, בנשאי עיני למרום: רבות, אלי, הבאת עלי רבות עשית עמדי, למען אמיר את רהי, אבל על אפק, אלהים, ועל חמתך, על אף כל כחות השמים ממעל, ועל אף כל מצרי שאול מתחת — יהודי הייתי ויהודי אשאר עד נשימתי האחרונה!" (*)

"דס רותך, דס עלומים עוד נזל או בעורקי, או לא יכולתי עוד להצדיק עלי את הדין והטחתי דברים כלפי מעלה..."

"ועתה... זקן וערירי אנכי, זקן ורפה כח..."

"מכל כבודי ותפארתי, שהיו לי בימי נעורי, מכל הוני ורכושי לא נותר מאום, בלתי אם שני הקונטרסים האלה. הקונטרס האחר הוא ספר-הזכרונות לעלמה קתולית, שכתבה עוד כנעוריה בית אביה, בטרם תהיה לי לאשה. והשני — ספר הזכרונות ליהודי צעיר לימים; הוא יכיל דברי ימי המלחמה העזה, אשר נלחם עם נפשו פנימה, מיום הכירו את העלמה ההיא עד היום אשר נפלה לו חבל בנעימים, ושני הקונטרסים יחד — המה ציון לנפש זכה וטהורה, לפרח יפה אף נעים, שנקטף בעורו באבו, ואשר יתגולל עתה תחת ערמת החול, שם במדבר ציה ושמוון".

"וכהתעטף עלי נפשי אקרא יחד עם איוב:

מי יתן אבו ויכתבון מלי,

מי יתן בספר ויחקו,

בעט ברזל ועופרת

לער כצור יחצבון.

"אכן לא למצבת אכן תערוג נפשי, כי יוצג לזכר האשה הנפלאה ההיא. הגה עתה חרשה נהייתה בארץ. איש אשכנזי, גוטנברג שמו, מצא זה לא כבר תחבולה נפלאה מאד, להעתיק מספר אחר העתקות למאות ולא לפים בבת אחת. בשם "דפוס" יקראו לתחבולה זו. הוי, לו יכולתי להדפיס מאה או מאתים העתקות מספר זכרונותיה ולהקים לה מצבת ניר, החזקה שבעתים ממצבת אבני שיש וחלמיש. אכל, אתה! לדבר הזה דרוש כסף הרבה מאד. ואני אך זקן עני ורליכח

(*) שבת יהודה סימן נ"א

הגני: ואף גם זאת: לספרי מוסר ומנהגי הדת עוד ימצאו נואלים בקרב עמנו. אבל מי ימצא חפץ בספורי עלם ועלמה על אודות אהבתם ומלחמת יצורם בסרב לבם פנימה?"

„פלצות תאחזני, מדי יעלה על לבי, כי הקונטרסים האלה יבלו ברכות הימים ויהפכו לעפר ואפר, מבלי השאיר כל שריד, וזכר להם”.

„היכול אוכל לקרוא יחד עם איוב:

ואני ידעתי גואלי חי,

ואחרון על עפר יקום...”

דברי דון נרגילה נגעו עד לבי. בסערת רוחי נדרתי נדר לאמר: אנכי, אנכי אחיה גואלך, דון נרגילה! אנכי אפרה אותך ואת רעיתך העדינה מתהום הנשיות... ראה הנה גואלך חי!

שנסתי את מתני ואנש אל המלאכה. ברוב עמל תרנמתי את זכרונות דוניה אביגיל די רודריגה (אביגיל שמה העברית) ללשון העברית, כי מעטים הם בקרב בני עמנו היוורעים את לשון ספרד העתיקה. את זכרונות דון גדליה די נרגילה, הכתובים עברית השארתי כמו שהיו, ורק במקומות הכששטשים והחסרים תקנתי על פי שקול רעתי. רק באחת סרתי מן האורייניגל, כי סדרתי את הזכרונות לא קונטרס קונטרס לברו, כי אם ערבתי אותם יחד וסדרתי אותם לפי סדר הימים שנכתבו. הסוד הזה יקל על הקורא לראות את ערך המעשים והמחשבות, כפי אשר התפתחו על ידי השפעת נושאי הספור זה על זה.

שלושה ימים תמימים עברו למן הרגע הנורא ההוא. שלושה ימים תמימים כמעט אשר לא עצמתי את עיני להרדם ולא פתחתי את שפתי לרבר דבר. שלש פעמים ביום התאספו הרופאים להועץ, מה לעשות להחולה היקר לנפשי וכאשר באו כן הלכו להם, מבלי אשר אמצא עוז בנפשי לשאול את פיהם: היש עוד זיק תקוה, כי יקום אבי מחליו?

ולמה זה אפוא אשאלם? האינני רואה את גורלי המר בפניהם העצובים? אהה, ישנע אלי וגואלי! האומנם אפסה כל תקוה? האומנם תסתיר את פניך ממני החוטאת ולא תחיש לעזרתך? האומנם אשאר באביב ימי יתומה גלמורה בתכל?

הכהן הרומיניקני יוסטוס רי-לה-רוזה, מורי ומרדכי באמונה דת, יוכיחני תמיד על פני לאמר, כי מלאת-חטא אנכי, כי אהבתי את החיים, את הצחוק ואת הגיל להטא בעיני אלהים תחשב. אמנם כן: אוהבת אני את החיים עם כל מנעמיהם, אוהבת אני את הפרחים ומתענגת על ריחם, אוהבת אני את הצפרים ומתענגת על שירתן; מלאת חטא הגני מיום הולדתי ועד היום הזה. אבל, הוי אלי וגואלי! מדוע יענש אבי בגללי — אבי עם נפשו הוכה כבדולה, אשר גם הנזיר הקנאי רי-לה-רוזה, לא ימצא כל עון בו? מדוע ילקח אבי, מחמל נפשי, ממני. בטרם ילמדני לדעת, מה טוב ומה רע בעיני אלהים?

למן היום אשר מתה עלי אמי — אך ילדה קטנה הייתי אז — היה לי אבי לאב ולאם גם יחד. את מסחרו ואת כל עסקיו הגדולים עוב בגללי ויקנה לי את האחוזה הזאת, למען יוכל להקריש לי את כל עתותיו, לחנכני ולהנחותני במעגלי אמונתנו הקדושה. למיום זכרי את נפשי לא עבר עלי יום, אשר לא התענגתי בו שעות אחדות על שיחתו הנעימה. כנמול בחיק אמו ערכתני לפני יום יום את כל רחשי לבבי, הקטנים עם הגדולים, את כל ספקותי ואת כל מבוכותי... הוא ידע תמיד להמתיק לי את מרירות הלקח, שהטיף לי מורי הרומיניקני, אשר בקנאתו הגדולה לאמונתנו הקתולית יש אשר ישמיע באזני דברים, אשר בקלות דעתי לא יבולתי להולמם...

אמנם לפעמים נדמה לי, כי לא יגלה אבי את כל לבו לפני, וכי יש דברים, אשר יכתירם תחת לשוננו... ביהוד ההחמק המיד אבי מדבר אתי על אודות היהודים — לטיטוב ועד רע.

אהה, מרים אם האלהים! האומנם אנכי לכרי אשמה ברעה, אשר מצאת את אבי? האומנם אנכי בקלות דעתי סבותי בכיחלתי האנושה?

הוא ישב על כסאו בחדר האוכלים, כדרכו תמיד אהר סעודת הערב, ויגמא מעט מעט ניכוס היין אשר לפניו, בהקשיבו בשום לב אל שיחתי. אנכי ספרתי לו, כאשר הכננתי לעשות זה ימים רבים, את הלקח אשר הטיף לי כיום ההוא די-לה-רוזה מורי. בין יתר הרברים אמרתי לו, כי על פי דברת מורי הובה גדולה רוכצת על כולנו להשיב את כל היהודים אשר על פני האדמה אל האמונה הקתולית, אם באונס ואם ברצון. הלא כה אמר גואלנו אל שליחיו הקדושים: „אל דרך הגוים אל תלכו ואל מושבות השטרונים אל תבואו, כי אם לכו אל צאן אוברות עמי ישראל". וצאן אוברות אלה, כמלפנים כן גם היום, לא יאבו ולא ישמעו אלינו: היכול נוכל לשאת זאת במנוחה?...

עוד לא כליתי את דברי, והנה קפיץ אבי מעל מושבו ויחל ללכת בחדר אחת הנה ואחת הנה; ופתאם נצב לפני, ואחרי קראו כקול גדול: „לא כן בתי!" נאלם דוכייה. ברשמי פניו ראיתי, כי מלחמה עזה נצתה בקרבו, כי פוסח הוא על שתי הסעיפים, אם לרבר או לחדול. ובטרם אמצא מלה בפי להשקיט את סערת רוחו, והנה הורת-כיות כסתה את פניו. הוא החל להתנודר כשכור הנה והנה ובעוד רגע אחר נפל מלוא קומתו ארצה...

קראתי לעזרה. כרגע התאכפו המשרתים והמישרתות אשר בבית, וישכיבוהו ככול עץ על מטתו. פניו החורים ועיניו התארכו כדם, ואיכי הבינותי, כי אחוהו השבץ. שלחתי העירה לקרוא לרופאים, אבל הנה זה עברו שלשה ימים, וכל אות לטובה לא אראה בו.

הוי, אל משנכי, האומנם אפכה כל תקוה?

שלשה ימים תמימים כמעט אשר לא עצמתי את עיני. אצל מטת החולה אתי יחד ישב האלם הוקן, המשרת את אבי עוד מימי ילדותי. גם הוא לא עצם את עיניו. ככלב נאמן ישמור את חיי אדוניו וכאם רחמניה יהפך את משכבו בהליו. מה אומללה הייתי, לולא האלם דגאמן הזה!

עתה גרשני האלם מעל פני אבי ויודרש כמני בחוקה, כי אלך לנוח בחדרי. אולם שנתי נדרה; לישון לא אוכל.

שלשה ימים לא הריקותי את רחשי לבי בחיק אבי, כאשר הסכנתי מעודי, יהי נא אפוא הנניר האלם מעתה לאיש סודי. אשפכה את מרי שיחי בחיקו דבר יום ביומו: אדברה וירווח לי.

והאלהים בשמים הלא כל יכול, ומי יודע, אם לא יבוא יום, ואכי ירפא. מחליו ובעיניו יקרא את הטורים האלה.

II

1 אוגוסט, 1486.

למן הבוקר ועד הערב לא מצאתי היום מרגוע. רק אתמול נודע לאדוני האחוות ולהאכרים אשר מסביב לאחוזתנו האסון אשר קרנו, ויבואו בהמון, הם ונשיהם, לשאול לשלום אבי ולנחמני ביגוני. ידעתי, כי אוהבים אותנו האנשים הטובים האלה, ואת טובתי ידרשו. אולם שפעת רחמיהם היתה עלי למעמסה, כי הפריעוני ממלאות את פקודות הרופאים במוערן, ותחת ההסדר אשר הפצו לנכול עמרי, הסכו לי דאגה ורעות רוח.

יותר מאשר הלאוני האורחים בתנחומיהם, דכאוני במועצותיהם. זה אומר בכה וזה אומר בכה ורק באחת נשתוו כולם: בהאיצם בי פה אחר, כמו עשו הווה ביניהם, כי אקרא את הרופא היהודי, את דון גדליה די נרגילה, כי יכלכל הוא את מחלת אבי. נפלא הדבר; הלא יושבי המקום הוה כולם קתולים נאמנים לדתם הם, ובכל זאת יהללו וישבחו את היהודי הוה עד למרום. אומרים הם, כי הוא עושה נפלאות כחכמתו. וכי גם בישרת לכו עולה הוא על כל בני אומנותו. גם ביום וגם בלילה לא ילא להחיש עזרה לכל דורשי עזרתו מבלי לבקר בין עני לעשיר, בין יהודי לנוצרי. יתר מכלם ימלאו פיהם תהלתו האכרים הרלים אשר בסביבותינו. כי לא לבד אשר לא ימכור להם את עצתו במחיר, כי גם יעניקם שקווי-מרפא חנם אין כסף, ויש אשר לא ימנע מהם גם מתנת כסף לקנות בשר זיין לאשר נכון לו.

יהודי נריב לב ושונא בצע — הנשמע כרכר הזה?
רק באחת יחטא האיש, כן ספרו לי היום. סוד הפרופיסורים בסלמנקה המפוארה בחרו בו פה אחר להטיף שם לקח בתורת הרפואה והפילוסופיה. זידרשו ממנו רק כי ימיר את רתן, והוא קשה העורף הלזה נער את הצנו מן הכבוד הגדול אשר הנחילוהו, ויבחר להשאר יהודי בזוי בחייו ואשר גם במותו לא יושע תשועת עולמים... אמנם עם קשה עורף היהודים!

האקרא לאיש הזה? היכול אוכל לעשות בזאת?

הן ידעתי, כי אבי רחק תמיד מכני העם הזה כמטהוי קשת. מדוע? זאת לא אדע. אבל מעודו לא בא בדברים עם איש יהודי, ולו גם ימלאו ביתו כסף וזהב. האם לא אהטא לאבי הטא לא אוכל כפרו, כקראי לאיש יהודי לכלכל את כהלחוו?

ואיככה אצטרק לפני אבי בשוב בינתו אליו, בשוב אליו כשרון הדבור?
הלא אהיה בעיניו כמתעתעה, בהודע לו, כי עשיתי רבך, אשר היה תמיד למורת-רוח?

„בשוב בינתו אליו, הוי“ מי יתן והיה הדבר הזה! ואט כאמת ובתמים יעשה היהודי הוה נפלאות, כאשר יאמרו עלין, ואבי ייקץ מתרדמת השבץ איוכיחני על פני ויקללני — הוי, מה תיקר או קללתו לנפשי. יהיה אבי ויקללני! ואף גם זאת; די-לה-רוזה מורי ספר לי לא אחת ולא שתיים, כי רבים ממלכי

הארץ וגם מן החשמינים וכהני הרת הגדולים לא נמנעו מדרוש ברופאים יהודים, עד כי התירו להרופאים לשבת בין הקתולים מחוץ לתחום גרותם על אפו ועל חמתו של האפיפיור הקדוש. אולם יש אשר האפיפיורים כעצמם ישתמשו ברופאים יהודים. מורי הרומיניקני אמנם לא יאבה סלוח להם את הרכר הזה, אולם הטובה אני מן האב הקדוש אשר ברומי, ואם צרקתי יותר ממנו? כלה ונחרצה. מחר בכוקר אני שולחת לקרוא להיהודי הזה, והאל בשמים הלא טוב וסלח הוא.

בלילה הזה אשכבה ואישנה. התקוה אשר ההלה לפעמני תישנני. אולם עוד היום גדול. הכה ואבליגה מעט על שנתי וארשום בספר זכרונותי את אשר עבר עלי היום.

עוד בטרם יאיר הבוקר שלחתי העירה לקרוא לרופא היהודי. ובקוצר רוח ובכליון עינים החילתי לחכות אל בואו. לבי נבא לי, כי האיש הזה יביא ישע וטרפא לאבי.

התאמן נבואתי זאת?

למער הצהרים ראיתי בעד החלון, והנה פרש עם ילקוט-רופאים על שכמו תולך וקרב אל שער התצר.

לא יכולתי להתאפק ואצא לקראתו אל היציע, אשר לפני פתח הבית.

אחרי תתו את סוסו על יד השוער, מהר לנשת אלי ובהשתחוותו לפני בענותי, שאלני, אט יתכבד להתיצב לפני רוניה די רורריגה.

— אני היא, ארוני. הנני טחכה בכליון עינים לבואך.

זה היהודי הראשון, אשר ראיתי בימי חיי. אפס כי ככה לא פללתי לראותו. על פי ספורי מורי הרומיניקני, תארתי לי ברמיוני את היהודי כסמל בלהות מעורר רגשי פהר, כזו וגועל נפש גם יחד. ואולם גם אחת משלש אלה לא יעורר דון נרגילה בלב רואיו גם נמכנה נזו, גם בתואר פניו. ולוא אות הקלון הצהוב על מעילו, כי עתה יכולתי להשוב אותו לאחד הגנדרים, בשנם הוא ילוה את תואר הכבוד, „רון“ אל שמו, כאחד מרווני הארץ. אות הוא, כי מזרע היהודים הוא, אשר נתן להם הכנוי הזה בגלל התועלת, אשר הביאו לפנים למלכי הארץ. שמעתי, כי יש יהודים רבים בארצנו אשר יקראו בשם „רון“, וגם שר האוצרות אשר לפרדיננד מלכנו הוא יהודי אשר בשם רון אברבנאל יכונה. ובצדק יתכמרמר על זה מורי ריילדורוה, באמרו, כי בהנתן הכנוי הזה גם ליהודים יחדל מהיות תואר הכבוד, אף כי לא אוכל לאמר, כי יצדק המשיפט הזה גם בנוגע לרון-נרגילה.

בצהוק קל החת שפמו ובעיניו החודרות אל לב והמפיקות בינה ורחמים

גם יחד, רכש האיש מהר את אמונתו בו. האיש הזה, אמרתי בלבי אם גם תקצר ידו להשיעני, הלא בין יבין את מרי יגוני.

אבל מדוע ישא את הכתם הצהוב על שמלתו? הן הרופאים, כאשר שמעתי, חפשים מאות הקלחן הזה. אנכי אמנם לא אבוח לו בגללו, אבל אם תשוב בינת אבי אליו וראה, כי קראתי לרופא יהודי, וקצה עלי קצה, ומי יודע, אם לא יבולע לאבי בגלל הדבר הזה.

אתרי אשר ספרתי לרופא כחרד האורתים את פרטי המחלת, ואתרי ענותי על כל שאלותיו, נכנס אתי יחד אל חדר החולה. פני האלם נהרו בהביטו אל הרופא, כמו קוה גם הוא לישע ממנו. בשום לב התבונן הרופא זמן רב אל אבי, אל נחרת נשימתו, אל רשמי פניו, הרים פעם רשתים את ידיו ואת רגליו, משש את דופקי עורקיו, ואתרי רנעו אחריים תפוש כמחשבותיו, שאלני:

— האם הורע בעיניך מצב החולה מראשית מחלתו?

— לא הורע ולא הוטב, עניתיו.

— טוב הדבר, אל נא נואש, סיניורה די רודריגה!

— האומנם יש תקוה, אדוני? שאלתי בנילה ורעדה.

— כל עוד ידפוק רק עורל אחד בנוף הארם, יש תקוה, כי יקום ויתעודר.

בספרי היהודים כתוב לאמר: „אפילו תרב חדה מונחת על צוארו של ארם, אל ימנע עצמו מן הרחמים.“ לרחמי האל, סיניורה, אין קץ ואין תכלה.

זכרתי את אשר הגיד לי מורי הרומיניקני על אודות התלמוד של היהודים, ובי הוא מלא תוך ומרמה, רשע וכסל גם יחד, ואשר על כן נגמר דינו להשרף — ואוכר בלבי: אמנם פתנם יפה אחד איננו די להציל ערמת רשע וכסל משרפה. אבל נפלא הרבר, כי נמצא פתנם כזה בספר התלמוד.

בירים מהירות הוציא דון-נרנילה שקווי מרפא שונים מילקוטו וימוזג אוהם בכוס אחת יחד, ואתרי הנמיעו כימנו ברוב עמל כמלוא כף את החולה, פנה אלי ויאמר:

— מן השקוי הזה תתני, נכרתי, כמלוא כף משעה לשעה. לי נחוץ עתה ללכת העירה לקחת אתי אבק-מרפא אחר, אשר איננו בילקוטי וגם להגיד לאמי הזקנה, כי לא תחכה היום לבואי. אחרי שעות שתיים או שלש אשובה הנה ואשאר פה עד הבוקר.

רק באנלי הרמעה, שגולו מעיני יכולתי להורות להאיש על טובו והסרו; כל אומר ודברים לא מצאתי כפי, להביע בהם את תורת.

שלחתי את האלם לנוח מעט ואשאר לברי על יד מטת אבי.

אבל, האת, ישוע אלי ונואלי! האאמין למראה עיני, או חולמת אני בהסיץ? רק כשתי שעות עברו מאז בא דון נרנילה אליו ופני אבי, שהיו אדומים כדם, הלבינו מעט מעט, נחרת נשימתו הסוערת שככה, והנה הוא ישן במנוחה, כאיש אשר לא אונה לו כל רע, ורק רשמי פניו המעוקמים יעידו, כי עוה אנושה מחלתו.

בשבתי כה על יד מטת אבי, מכלי לגרוע את עיני ממנו, לא שמעתי את קול צערי דון-נרנילה, בבואו בלאט החדרה. הסיכותי את פני וראי. והנה גם הוא מתבונן אל אבי, וצחוק נצחון וגאות יאיר את פניו היפים.

— הגא אכרתי לך, סיניורה, אל נא נואש.
 ברומיה לחצתי את ירו בכפי לאות תודה.
 — אבל סיניורה, הנני רואה בפניך, כי גזלת שנה מעיניך זה ימים אחרים.
 לכי אפוא לנוח מעט. ואנכי אשב פה על משמרתי עד הבוקר. שבתו פה נחוצח
 לו מאד.
 — כירך, אדוני, עניתוי, אוכל להפקיר במנוחה את חיי אבי היקרים לי.

IV

3 אויגוסט, 1486

קול דופק על דלתי חררי העירני משנתי. הבינותי, כי האלם הוא אשר
 יקראני אל אבי. מאור השמש המנומר על הרצפה בתמונת כתמים ענולים,
 שהבקיע אל חלוננו מבעד עפאי העצים, אשר לפני חלון חררי, נוכחתי, כי שנתי
 ארכה עד הצהריים. זכרתי כי הרופא מחבה שם על יד אבי, ולבי הבני על אשר
 בוששתי לקום. בחפזון תקנתי את שער ראשי (את בגדי לא פשטתי לפני
 שכבי, כי הייתי עיפה ויגעה מאד), ואמחר אל חדר אבי.

האח, אלי ונאלי! האומנם?...

בעיני אבי הפקוחות והמביכות נכהן ראיתי, כי שבה אליו בינתו, ובנשתי
 אליו שלח לי את ירו השמאלית וילחץ בה את כפי באהבה. נפלתי על צוארו
 ואעתיד לו את נשיקותי, בהרטיבי את לחייו ואת זקנו הלכן ברמעותי החכות —
 דמעות ניל ותורה לנואלנו.

אבי נסה לדבר אתי, אולם בכל עמלו לא יכול להוציא מפיו, בלתי אם
 הברות בודדות ומזורות, אשר לא יכולתי להבינן. בשרון הדבור עוד לא שב אליו.
 אולם הוא לא התקצר ולא הראה פנים זועפים כי אם הרים את ירו השמאלית
 ויור כאצבעו אל תמונת אס־האלהים התלויה על הקיר נוכח מטתו.

אנכי הבינותי, ואכרע על ברכי לפני התמונה הקדושה. איש מבלעדי אבי
 לא היה בחדר, ועל כן יכולתי באין מפריע לעקת לפנייה את כל לבי. היא,
 העלמה רבת-החסד, הלא תבין הגיג עלניה מרת נפש כמוני.
 את דון-נרנילה מיצאתי בחדר האורחים.

— השלום, נברתי? שאלני, בקומו טעל מושכו לקראתי. הראית את אביך?

— ראיתי, ומה אוטר לך, אדוני? היים חדשים נפחת בקרבי.

י — הלא תסלחי לי, נברתי, על אשר צויתי להעירך משנתך. עלי ללכת
 העירה, ואנכי לא יכולתי לצאת מזה עד אם צויתך, מה לעשות להחולה עד
 כואי כחר בבוקר.

— וכדוע לא הכית לי, אדוני, כחדר החולה?

— לא חפצתי, כי בהקיצ אביך משנת השבץ, תפגושנה עיניו לראשונה
 פנים מזורים לו מהכול שלשום. חשכתי למשפט, כי יוחר ינעם לו לפגוש ברנע
 ההוא את פני כתו, היקרה לו. ועל כן כמעט פקח את עיניו, מהרתי להתחמק

בלאט טן החרר, ואצו לקרוא לך. עתה גברתי, תוכלי לחציגני לפניו ולהגיה לו, מי אנכי.

אמנם גם לב רגש להאיש הזה... ואנכי האמנתי תמיד, כי היהודים כולם אטומי-לב הם, ואין מקום בנפשם לרגשות דקים כאלה.

אבל איככה אניר לאבני, מי הוא האיש הזה? היכול אוכל להסתיר ממנו, כי יהודי הוא, והמטלית הצהובה על מעילו תכויכני על פני?

נבוכה עמדתי רגעים אחדים לפניו, והוא גם הוא הביט אני בתמהון סכלי לדעת שרש דבר מבוכתי. לאחרונה הרהבתי בנפשי עוז ואומר אליו:

— סלח לי, אדוני, כי אשאלך: מדוע תשא את האות הצהוב על מעילך? הלא שמעתי, כי חפשים הרופאים מאות קלון היהודים.

— לא אות קלון היהודים הוא, ענה די נרגילה, ופניו רעמו מעט: לא אות קלון היהודים הוא, כי אם קלון האנשים אשר צוו זאת עליהם. אנחנו לא

נפליא בין יהודי לאשר איננו יהודי. בעינינו כולנו יחד בצלם אלהים נבראנו, רק אתם תברילו בין אדם לאדם. לא לקלון הוא אפוא לנו כי אם לכבוד.

חשתי, כי אדמו פני מבושתי, ובכל זאת התחזקתי ואוסיף לשאול:

— אולם אם כה ואם כה, הלא יכדיל האות הזה אותך מכל יתר האנשים, אשר אתה מתהלך בתוכם. ואתה הלא תחפוץ לבלתי הכדל אדם מאדם, ומדוע

תעשה זאת כרצונך הטוב, מבלי אשר יכריח אותך לזה איש?

— בן עמי אנכי, ומכני עמי לא אחפוץ להכרל. יהודי אנכי, וכיהודי אחפוץ להראות בכל מקום בואי.

לא פללתי לשמוע, כי יוכל איש להתגאות, כי בן הוא לעם נבזה ושפל כעם היהודים. נחמתי כי מבלי משים נגעתי בפצע כואב, ואירא כי עוררתי

רגש רוגז בלב האיש, אשר רק טוב גמלני. אולם עד מהרה נגלה עוד הפעם שחוק-החן המרחף תמיד תחת שפמו, ואשר יקח בו לב כל רואיו, ונפשי שבה למנוחתה.

לשמחת לבבי אך פחד שוא פחדתי. בהציגי את דון-נרגילה לפני אני ובספרי לו דברים מעטים את הטוב אשר גמלנו, הציצו עיני אבי באות הקלון ובפני הנבוכים, וצחוק קל חלף על שפתי העקומות. נוכחתי, כי לא למורת רוח אני היה הרבר הזה.

דון נרגילה דבר על לב אבי דברים טובים ונחומים ויתן תקוה בלבן, כי מעט מעט ישוב אליו כשרון הרבור וגם תנועת האברים: „מעט סבלנות ומעט זהירות, והכל על מקומו יבוא בשלום“.

הנה כן, אך פחד שוא פחדתי. אבל מדוע שחק אבי תמיד על היהודים ולא חפץ לדעת אותם? חידה היא בעיני, ומי מבלערי אבי יגיד לי משר דבר?

אור ליום ה', ב' אלול שנת רמ"א.

בלילה האחרון לא לנתי בכיתי. עוד אתמול בבקר שלחו אלי מאחת האחוות אשר בסביבות ברצילונה, לבוא אל חולה מסוכן מאד, אשר כבר נואשו הרופאים מחייו. אוהב אנכי תמיד לבקר חולים כאלה. הן אם לא יצלה בידי לרפאותם — או לא טוב אנכי מן האחרים, אבל גם לא רע מהם, אולם אם בעזרת השם יצלה בידי להקימם ולהחיותם, או כפלים יהיה שכרי: הבריות ינחילוני כבוד, וגם לנפשי יוטב בגלל הדבר הזה. המחשבה כי עלתה בידי לחלץ בן-אדם ממות, יש בה מתיקות כמרה גדולה כל כך, עד שתוכל להמתיק את כל תמרורי החיים, המתרגשים וכאים עלי יום יום.

בחנתי את מחלת האיש הזקן ונוכחתי, כי למען הביא לו את העזר הדרוש צריך אני לשבת אצל מטתו כל הלילה. ומאשר חסרו בילקוטי שקוייר מרפא אחרים, וגם אשר לא תראג אמי הטובה לשלומי ולא תחשוב, כי טרני אסון, מהרתי לשוב העירה להגיד לאמי, כי לא תוחיל לי בערב. בעינים מלאות דמעה הסכימה הזקנה טובת הלב, כי אלין בבית איש זר מחוץ לעיר. למן היום אשר הומתו אבי הרב ושני אחי (זכר כלם לברכה) בידי ההמון הפראי, בהתנפלו על היהודים ביום זעם — למן היום ההוא כל הדרכים בחזקת סכנה בעיני אמי, וכל הספרדים בחזקת רוצחים. ורק כאשר תארתי לפניה את הצער ואת היגת, שהפיקו פני העלמה הצעירה, בתו של ההולה הזקן, הבליגה אמי על צערה ועל פחדה ותאמר: לך אפוא, בני, לך! ידעו נא הגוים, כי אנחנו היהודים לא נטור ולא נקום להם. גם אביך הרב, מנוחתו-ערן, היה אומר תמיד: „כל הגומל חסד לנבני, מקדש את השם“. לך, בני, לך ואני פה אתפלל להשם כי לא תאונה אליך רעה...

והאלהים ברך את יגיעי ואת עמלי.

כאור הבוקר נראו סמנים טובים בפני החולה המסוכן, סמנים, אשר נתנו תקוה בלבי, כי יצלה בידי להקימו ולהחיותו, אף כי תארך מחלתו ימים רבים. מקצת שכר עבודתי קבלתי מיד. לא אכחד מנפשי, כי רגשות התודה והשמחה שהביעו עיני העלמה היפות, הרהיבוני וירווני נחת... וגם עתה, מדי אזכרה את מבטי עיניה, תעלה מחשבה זרה על לבי... וכמעט יצר לי, מדוע עלמה זו לא עברה היא.

אבל עלמה זו היא קתולית, ומה לי ולה? אסיח אפוא את דעתי ממנה. אמי שמחה היום לבואי, כאילו שבתי ממדינת הים, או כאילו יצאתי מביח"ד האסורים של האינקוויזיציה הקרושה. וכהושיטה לי מכתב התום, שהביא אתמול איש עתי מסלמנקה, אמרה לי ברנשי גאות מהולים ברנשי פחד ודאנה:

— מה ידרשו האנשים ההם עד ממך? הלא כבר הורעת להם, כי לא תמיו את רתך בעד כל כופר; או אולי יקוו לפתותך סוף סוף בתלקת לשונם? אמנם כן היה. סוד הפרופיסורים הודיעני, כי אף על פי שמסרב אני לקחת עלי משרת מורה בהאוניברסיטה על פי התנאי ודרוע, בכל זאת המה

מקוים, כי האהבה להחכמה והחפץ הטבעי הנטוע בלב כל אדם להפיץ את מעיינות חכמתו חוצה, ירכו סוף סוף את קשי ערפי. ועל כן אינם חושבים את מאוני לדבר גמור ומוחלט. ובכל עת שיעלה על לבי לשוב אליהם נכונים הם לקבלני בורעות פתוחות ובסכר פנים יפות.

ואני אמרתי, כי כבר נגמר הנסיון, והנה לא ירפו ממני האנשים ההם ויאריכו את נסיוני... אבל לשוא, ארוני!

אמנם כן עוד לא נגמר הנסיון. בשבתי לבדי בלילה על יד מטת החולה לא יכולתי גם רגע אחד להסיח את דעתי מן הדבר הזה. לא מאשר אתירא כי לא אעצור כח לעמוד בנסיון, הלילה. לא על צחית סלע זרע גואלי ואיש חסרי רון יצחק אברבנאל את זרע האהבה לעמנו ולסגולות הרוח אשר נחלנו מאבותינו. אבל מה גדול הכאב ומה עמוקה התוגה. אשר הסב לי הנסיון הזה. לא הכסף ולא הכבוד, אשר חפצו להנחילני, הם אבני הנגף אשר יכולתי להכשל בהם. לא יש דבר היקר גם מכסף גם מכבוד, — זאת השאיפה החזקה, זאת התאווה הנשגבה להעניק לאחרים מן הרעת אשר רכשתי לי בעמלי. חכמי התלמוד הביעו את הרעיון הזה במשל גם ושנון מאד: „יותר משהעגל רוצה לינוק, הפרה רוצה להניק“. רבות למדתי בימי חיי, רבות חקרתי ודרשתי, ועמי יחד תמות גם חכמתי, מבלי אשר אנהיגנה לאיש, מבלי אשר תביא תועלת לבני אדם. עניני הפילוסופיה אמנם יוכלו להכתב על ספר, אבל התשויה אותיות מתות הנשקפות מן הניר אל הרבור החי הנובע ישר מן הלכץ ואשר לתורת הרפואה הנה היא חכמה ומלאכה גם יחד. לא מספרים ירכש לו איש את כשרון ההתבוננות, למען הכיר את המחלה ולמען התאים את תחבולותיו להלחם בה. את הרברים האלה ילמד איש מפי איש, והרברים האלה ירדו אתי יחד אל קברי...

אמנם כן: יותר משהעגל רוצה לינוק, הפרה רוצה להניק. אבל האמור יאמר העגל אל הפרה: להניקני את אומרת? חכי מעט, אני לא אקרב אל שריך, עד אם תושיטי צוארך לטבת.

חלב נובע משרים היות לא יערב לחככם, ועל כן אתם אומרים להמיתני, להמית את רוחי ואת נשמתי ולשתות בצמא את מיץ טוחי ולכבי המתים!

כי האיש אשר בחוקת היר ימית את האמת אשר בלבו, האיש אשר יאמר אמן לאשר לא יאמין, כמת יחשב בעיני, ואנכי — לא אמות כי אחיה!

כשמשון הגבור כן אחוש גם אני, כי מקור חיי, מקור מחשבותי, הוא נור אלהים אשר על ראשי. חלילה לי מתת רלילה לישנני על ברכיה ולקצץ את נזרי.

חש אני, כי אז אחלה ואחלש, ושאר רוחי ינרוף ממני ויאבר...

סורי, אפוא, סורי ממני, רלילה; סורי, סורי, בוגדה!

* * *

*

מחשבות כאלה וכאלה עלו על לבי גם בשבתי רגעים אחרים רומם אחרי קראי את המכתב. אמי הזקנה, אשר מכל יפיה, שהיה לה בימי נעוריה, נשאר גלה רק עיניה המוזהרות, אשר הסכינה להביט בהן אל תוך לבי, כאלו היה עשוי

כולו זכוית שקופה, — אמי נגשה אלי בדגלים רועדות מזוקן, ותשק לי על ראשי ובהחליקה באצבעותיה הצנומות את תלתלי ראשי, כדרכה תמיד מדי תחפוץ להשקיט את סערת רוחי, ענתה ותאמר:

— כן, כן, בני, כן, כן, מהמד נפשי! זאני זקנה פתיה, ימים רבים הצטערתי, על אשר מאנת ללכת בדרכי אביך, זכרו לברכה, להיות כמוהו רופא ורב בישראל כאחד. הלא לזאת נשא את נפשו נם מודענו ואיש חסרנו דון אברבנאל. לו ידעת, כמה כלתה נפשו לראות נם אותך משתמש בשני כתרים אלה, לו ידעת, כמה בכיתי בסתר חדרי כאשר השיבות את פני ראשי עירנו, אחרי בחרם כך לרב להם ולמורה צדק ותקדיש את כל תמותיך לרפואה ולפילוסופיה. יגורתי פן תטה הפילוסופיה אותך מדרך הישרת עתה רואה אני, כי אך זקנה פתיה הייתי, עתה רואה אני, כי נם אתה תדע לעמוד בנסיון.

— לא, אמי המרתי, עניתי, הלזאת יקרא נסיון? לא, אמי. זכרי נא את הנסיון, שעמד בו אבי הקרוש, בהחפרץ ההמון אל בית הכנסת וידרוש ממנו לבחור אחת משתי אלה, או לנשק את צלם הנוצרי או למות יחד עם ילדיו בחרב. הוא בחר במות. הוא הקריב את נפשו הטהורה ואת נפשות ילדיו הטהורות עולות כליל על מזבח אמונתו. הוא ידע כי עווב הוא לאנחות את אשתו האהובה על ערש דוי, על יד ערש בנו החולה... אנכי, אמי, אנכי הוא בן-יעוני זה; האנכי אשר באמונתי, האנכי אבגוד בעמי ובאלהי? ולא האחר היה אבי בדבר הזה: אתו יהר הורגו על ידי החרב כל באי בית-הכנסת ביום הנורא ההוא. לעומת הקרבנות האלה מה קטן ומה דל הקרבן, אשר אקריב אנכי. הן לא את חיי רם נוטלים ממני, רק מעט כבוד הם שוללים ממני, מעט כבוד אשר כצל יחלוג ואיננו. ואם נער נזיר ערשים אשר כזה לא אמכור את בכורתי, לא אחזיק נם טובה לעצמי.

אמי נשקה לי עוד הפעם על ראשי ותאמר:

— אל נא נוסף לדבר בדבר הזה.

V

16 אוגוסט 1486.

מעט מעט ישוב אבי לאיתנו ומיום ליום ילך הלך וטוב. הוא שמח כילד בהגיעו מעט בפעם הראשונה את אצבעות ידו הימנית. לפעמים ינסה נם להוציא הברות בודדות מפיו, וכאשר לא יצליח לקרוא בשם את הדבר אשר הוא מבקש, לא יחרגו ולא יתקצה, כי אם יצהק צחוק ילד תמים, כמו ילענ לנפשו, כי היה לערל שפתים. ונם בדבר הזה אסירת-תודה אני לדון-נרגילה: הוא יבקר את אבי מדי יום ביומו, ולא יחדל מלשנן לו בכל יום, אשר לא יתעצב אל לבו, אם לא יוכל עוד לדבר כאחד האדם. כשרון הדבור מעט מעט כלה ישוב אליו.

נפלא הדבר: כאשר יודיעו לאבי, כי בא דון-נרגילה אליו, יצהלו פניו מגיל, כמו יתעלה לחוות פני אהבו משכבר הימים, אולם כמעט יבוא דון-נרגילה החררת, ישוגו פני אבי פתאום, עד כי יראו כזועפים. האמנם שנאתו ליהודים

עצורה ככה בלבן, עד כי לא יסלח גם לרוד-נרגילה, כי יהודי הוא? גם אנכי אשנא את היהודים תכלית שנהא, מבלי אשר ידעתי; אנכי אשנא אותם על פי דברת מורי הנזיר הרומיניקני, אולם מדי הביטי בפני דון-נרגילה הנהדרים, כמעט אשר לא אאמין, כי יהודי הוא, התום והיושר, התן והחסד, אשר יפיקו מבטי עיניו היפות, ישכיחוני, כי יהודי הוא, למרות הכתב הצהוב אשר על מעילו.

והאכרים אשר יבואו בפעם בפעם לבקש עבודה מאת פקיד אחוזתנו, שמחו מאד בשמעם, כי אבי הולך ושב לאיתנו, ובגדל לבב יתפארנו, כי הם הם אשר יעזוני לקרוא לרון נרגילה לכלכל את מחלת אבי. הם גם יתנאו עליו, כמו היה היהודי הזה גואל וקרוב להם ממשפחתם, ויוסיפו לספר נפלאות על דבר חכמתו, צדקתו וטוב לבו, ובכל אשר יוסיפו להללו, כן יצר לי וכן תדאב נפשי בגללו...

האיש הטוב הזה לא יאמין בישוע גואלנו, ועל כן לא יגאל. ומה בצע בכל הטוב ובכל החסד, אשר הוא עושה לבני האדם, ובמותו תרד נשמתו שאולה וחאכר לנצח. כן לא הרל מורי הרומיניקני לשנן לי יום יוב על דבר היהודים.

מכל האנשים הסובבים אותי רק יוסטוס די-לה-רוזה לבדו עוין את דון נרגילה. את כל הסדיו יחשוב לו לחטאת, „זכרי, אמר אלי אתמול, זכרי ואל תשכחי את אשר עוללו היהודים לישוע גואלנו. חטאת אבותיו רובצת גם עליי. ואת לא טוב עשית, כי קראת לו לרפא את אביך. היים נתונים מיד יהודי — טוב מהם המות!“...

אנכי החרשתי ולא עניתו דבר. לדברים האלה לא יכולתי לענות אמן, לא יכולתי בכל יראת הכבוד, אשר אני הוגה למורי הרומיניקני בו לו היוו היו אבי היקרים לי נתונים לי מיד השטן בעצמו, גם אז לא אהדל מקחת איהם. אולם דון-נרגילה איננו רומה להשטן לא בתאר פניו ולא במעשיו. רגשי התודה, אשר ירחש לו לבבי בעד כל הטוב אשר עשה עמדי, ועירו בקרבי רגשי חמלה אין קץ, רגשי חמלה ותוגה גם יהד, לבי בקרבי יגזור לגורים, בזכרי, כי נשמת האיש הטוב הזה תלך לאברון, תמסר בידי מלאכי שאול אכזרים ולנצח לא תראה אור...

האנסה את כחי להציל את נשמתו ולפתוחו, כי יספח אל הנכסיה הקתולית הקדושה? אבל מה אוכל אנכי, עלמה פחיה לא מלומדה, מה אוכל אני להגיד לאיש הזה? אשר נבחר להיות מורה פילוסופיה בסלמנקה? מה אוכל אני במעט השפה הלטינית אשר למרתי, במעט ידיעותי באמונה ורח אשר רכשתי, מה אוכל להגיד לו את אשר לא ידע? צר לי מאד, כי מיום אשר חלה אבי, הרל מורי לבקרני פעמים בשבוע. הוא, המלומד עם לשונו החוצבת להבות אש, הוא נצח ינצח את קשה הערף הנעים הזה. לראבון יבי בא הכהן בכל הימים האלה רק פעמים לאבי להתפלל בעדו ולהכניו לדרך, אשר מסנה לא ישוב, ואת דון-נרגילה לא ראה אף פעם אחת.

האחכה עד אשר ישוב אבי לאיתנו? אבל לבי לא ישקוט בקרבי, עד אם יודע לי, כי לא ימות האיש הזה לשחת, לא ארע נפשי... לא ארע, מדוע

נכמרו ככה רחמי אל האיש הזה, מדוע נבוכה אני תמיד מדי הביטי אל פניו?
 „לא אדע נפשי” — לא כן הרבר! יודעת אני היטב מה עמדי; רנשי
 התורה אשר יהגה לו לבי יעיקו כנטל אבן על רוחי ונפשי. בי במה אשלם לו
 ככל תנמוליו עלי? הטוב אשר עשה עמדי האיש הזה לא ישולם בכסף. גם לא
 לכסף ישא איש כדון-נרגילה את נפשו.

הוי לו חנני אלהים בלשון למורים, לו למרתי פילוסופיה וחקר-רדתי, כי
 עתה יכולתי להשיבהו אל אמונתנו הקדושה, כי עתה חלצתי את נפשי מנטל
 האבן, אשר יעיק עליה, בשלמי לו שכעתים בעד הטוב אשר עשה אתנו, כי
 עתה יכולתי להביט ישר בפניו בלי כל מבוכה. אתה, ארוני, חלצת את אבי
 ממות בעולם הזה, ואני, אני גאלתי את נשמתך משאול ואבדון בעולם הכא.
 במיטב כספי שלמתי את נשיו!

מה ייף הרעיון הזה ומה יקח את לבי! ובכל אשר אוסיף להשוב בו כן
 ירהיבני לנסות את כחי הרל, אולי אוכל לפתותו. את אשר יחסר לי בלשון
 למורים, זאת ימלא החפץ הנמרץ בטובת דון-נרגילה ובאשר נשמתו. הוא יאמין
 לי, כי את טובתו ואת אשרו אני דורשת. מאמינה אני, כי הרברים היוצאים
 ממעמקי לבי ימצאו מסלה גם כלב דון-נרגילה. האח! גם ערמתי תעמוד לי,
 יודעת אני במה לתפוש את לבו. אנכי אוכיהה לו, כי באמת הוא כבר קתולי
 טוב מאד, כי גם באהבתו ללבי אדם גם במעשיו הטובים הלא ימלא את כל
 אשר צוה גואלנו, ולא נשאר לו דבר, בלתי אם להאמין, כי נגלה המשיח
 בתבל ארצה למען פדות את נפשות המאמינים בו משאול ואבדון.
 מחר אנסה אליו דבר, לו רק אמצא תואנה להסב פני שיחתנו אל
 מטרתי.

VI

17 אוגוסט, 1486.

דון-נרגילה בעצמו נתן תואנה בידי לאסור אתו מלחמה בעיניי אמונה
 ודת. ההצים הראשונים אשר שלחתי באיש מלחמתי לא החטיאו את המטרה.
 אמנם עוד רחוקה אני מן הנצחון, וכאשר אחזה לי עתה לא על נקלה אשיגנו,
 אבל כבר ערכתי את עצמותי, כבר מרטתי את חצי, ובנשק אשר נתן על ידי
 יוסטוס מורי בשיחותיו עמדי הנני עומרת הכן לקרב. הנני חשה בנפשי, כי תהי
 לאל ידי לנצח את אויבי היקר ולהובילו שבי אל חיק הכנסייה הקדושה.
 האת, מה נעימה ומה מתוקה תקות הנצחון!

* *

אתמול לפנות ערב היה הרבר הזה. עיף ויגע מעבורתו ומן החם הלוחט
 בימים האלה בא אלינו דון-נרגילה, ואחרי בקרו את אבי ואחרי סדרו את עיניי

הרפואה, יצא אל הגן להנפש וישב על הכסא בצל אלה עבותה. אנכי נלויתי אליו ואצו לערוך שלהן ולשים עליו יין ומגדנות.
— האם לא אהיה עליך, אדוני, למשא, אם אלוה אליך, ואתה הלא תחפוץ להנפש?

— חלילה, סיניורה, חברתך נעימה עלי תמיד. אולם אם כשר הרבד לפניך, נברתי, הואילי וצוי להביא לי מים קרים, כי צמאתי מאד.
מלאתי את חפצו וארהיב בנפשי לשאול אותו בערמה:
— התנור, אדוני יי היינו? כי מדוע לא תשתה מן היין אשר שמתי לפניך?

— לא, נברתי, מן היין לא אנור, אולם הלא ידעת, כי אנחנו היהודים לא נשתה יין בבית איש אשר לא מעמנו.

— אמנם מורי הכהן הרומיניקני הגיד לי זאת, הוא הגיד לי גם שורש דבר: היהודים יחשבו אותנו הספרדים לעובדי אלילים, ויראים, כי נסכנו מן היין אשר נתן להם לבכום או לאפרודיטה, אלילי היונים הקרמונים. אולם סלה לי, אדוני, כי אשאלך: האומנם תחשוב גם אתה אותנו לעובדי אלילים? ואתה הלא למדת פילוסופיה, ולא אפונה, כי למדת גם את תורת רת הנוצרים, ועל כן ידעת, כי כמכם היהודים נאמין גם אנחנו באל אחד בורא שמים וארץ. אמנם אנחנו נאמין גם בישוע בן-האלהים, אשר התגלה בתבל בתמונת בן אדם לגאול את המאמינים בו מחטא האדם הקרמוני; אבל בכום ואפרודיטה הלא תועבתה הם גם לנו, ולמה זה תנור אתה מייננו ככל יתר אחיך היהודים, אשר אולי כמשנה יחשבו אותנו לעובדי אלילים?

הון-נרגילה הביט בפני בתמהון. הוא לא חכה לשמוע מפי שאלה כזאת, ובראותי כי נכוך הוא כמעט, נכונה הייתי לחוג בלבי את חג הנצחון על איש ריבי. אפס כי אחרי החרישו רגעים אחדים ענה ויאמר:
— לא אכחד ממך, סיניורה, כי בלי חפץ אענה על שאלתך זאת מרדתי, כי לא תביני את כל אשר אדברה...

— יען כי נערה פתיה, לא מלומדה אנכי! שסעתי את דבריו.

— אל נא, גברתי, תרברי כזאת, ענה דון-נרגילה, והשחוק אשר ירתף תמיד על שפתיו חלף פתאם ויעבור: אל נא תרברי כזאת. ברברוך אלה תאלציני להגיד לך, כי במשך הימים המעטים, אשר התכברתי להתרועע אליך, למדתי להוקיר את שכלך הישר ועוד יותר מזה את אהבתך לאמת; אולם...

דון-נרגילה הפסיק את דבריו ויאמם רנעים אהדים, נפלא רוח האדם. לא אכחד מנפשי, כי התהלה הקלה אשר השמיע באוזני היהודי הזה כמעט בפנים נזעמים, הרהיבוני יתר הרבה מכל התהלות והתשבהות ומכל שפתי החלקות אשר הסכנתי לשמוע יום יום מכני האצילים, הבאים לפעמים לשחר את פנינו. מדוע היתה כזאת, לא ידעתי, אבל לבי צהל בקרבי...

— אולם, — הוסיף דון-נרגילה במתינות, כאיש אשר ילא למצוא מלים נכונות לבטא בהן את מחשבתו — אולם חושב אנכי, כי בעיני דת יוכלו

להתוכח יחד רק אנשים בני אמונה אחת. אנשים בני אמונות שונות יתוכחו כמו בשפות שונות; איש איש ידבר בשפה מוזרה לרעהו.

— אבל אנכי רק אחת אחפוץ לרעת: התחשבו אותנו לעובדי אלילים אם לא?

— ראי נא, רוניה די רודריגה, הנה נשאתי את פניך לדבר הזה, לו רק אדע, כי לא תוסיפי לשאול אותי על דברי אמונה אחרים. כמוני ככל המון עם היהודים לא השכנו ולא נחשוב את הקתולים לעובדי אלילים, חלילה לנו. את החק כרכר איסור יון נכר אמנם יכרו אכות כנסת ישראל, בעוד היתה עבודת האלילים נפוצה בארץ. אולם הם עשו זאת לא מיראתם את כנוס ואת אפרודיטה, כי אם מחפצים העז לשמור על עם היהודים אשר לא יתפולל בנויים. אין דבר אשר יוכל לקרב ככה לבנות אנשים זרים איש לרעהו, כנוס היין העוברת סיר ליד במשחה רעים. קרבות הירירות תוכל להביא לירי קרבת משפחה, לירי התחנתות, וההתחנתות הלא תביא לירי טמיעה, לירי הכסת המעטים כקרב הרכים. אמת הדבר, כי בזמן הזה ובארצות האלה אין מקום לפחד ההתחנתות, אחרי אשר גם הרת הקתולית תאסור על בני בריתה להתחתן ביהודים. אולם איסור יין-נכר כבר נקדש בעיני העם כקדושת חוק עתיק ימים, ועל כן נשאר בכל תקפו, אף כי כבר בטל היסוד אשר עליו נבנה ההוס הזה. הלא בגלל אשר ישמור העם הזה את חוקיו העתיקים יאריך ימים על פני הארמה על אף כל הרדיפות והתלאות, אשר עברו ואשר יעברו על ראשו.

בשום לב שמעתי את דברי דון-נרגילה: אולם לדבריו האחרונים לא יכולתי עצור ברוחי ואקרא בקול:

— אבל מה בצע בהאריך העם הזה את נפשו? מה התועלת אשר יביא בחייו האומללים לעצמו ולאחרים? הוא נרדף תמיד על צווארו, וגם לאחרים יכולע בגללו, הוא יעכב בקשי ערכו את הנאולה השלמה של המין האנושי. כן הוכיח לי לא אחת ולא שנים יוסטוס מודי. האם לא ייטיבו היהודים לעשות, לו חתנצרו כולם יום אחד, והיו לעם אהר אתנו הספרדים, הלא גם את נפשם יצילו אז מכל צרותיהם וגם פרות יחישו למין האנושי כולו.

— ראי נא גברתי, והוכחי, כי לא לשוא מאנתי להתוכח אתך בדבר הזה. הנה החלות בשאלה קטנה, מרוע לא אשתה מן היין אשר הואלת לשום לפני; לא הספקתי לענותך כאשר עם לבבי, והנה הולירה תשובתי שורה שלמה של שאלות עמוקות ונשגבות טאר. התשובות על השאלות האלה, אם יצלח בירי לתתן לך, תולדנה שאלות אחרות כהנה וכהנה; וככה יהפך הנן הנחמר הזה עם עציו ופרהיו הרעננים לאקדמיה של למודים צנומים ויבשים, אשר מפני ריחם יבולו כל הפרחים היפים, שככה ירהיבו את עינינו בשלל צבעיהם. אולי תרשי לי, גברתי, לבלתי היות עליך למשא בהשובותי?

— אם ברשוני הדבר תלוי, אזי לא ארשה, לא ארשה, לא ארשה, ויהי מה יהי! עניתי בקול ילדה קשת-ערף, היורעת מראש, כי לא ימרו את פיה.

— למצותך אנכי עומד, גברתי! ענה דון נרגילה, וישתהוה לעומתי בהכנעת עשויה ובצחוק גלוי על שפתיו; טוב הדבר! הנה שאלת: מה בצע בהאריך העם הזה את נפשו? אבל, גברתי, הוא חי, וכל חי ישאף לחיים. הנה שם על יד

השער עומד עני זקן ותרמילו על שכמו. לא מתוקים חיו. שאלי אותו, מדוע יאריך את נפשו, מדוע לא יקפוץ מן הנשר המימה לשים רגע אחד קץ לכל עמלו ולכל צרותיו? והוא יענך: חי אני ובחיים אחפוצה, כאדם האחר, כן תשאף לחיים גם החיה המוכבצת רבתי האברים הנקראת בשם „אומה“. וכמו שיש נשמה לאדם היחיד, ככה יש נשמה אחת מסותרת לאומה כלה, אשר תאחד, תחיה את כל אבריה המפוזרים. אצל עם היהודים תתגלה נשמה זו בשפה העברית, שבה נכתב כל הניג רוחו מאז היה לנוי ועד היום הזה, ועד יותר מזה—ברתו האוצרת את השקפתו על העולם ועל האלהים וגם את תקוותיו לימים יבואו, קחי ממנו את רתו — והעם העברי ינוע וימות והיה כלא היה. רק אברים אחדים יוכלו להפדר ממנו באונס או ברצון, אולם העם כולו יתרפק על החיים בכל מאמצי כחו, ולא ימות כהפדר אברים אחדים ממנו, כאשר לא ימות האדם היחיד בהגזו שער ראשו או בהקצץ צפרניו.

עוד תשאליני, גברתי, מה התועלת אשר יביא העם האומלל בחייו לאחרים? על שאלתך זאת לא אענה דבר, אף כי מחשבות רבות וגדולות לי בדבר הזה. יש דברים אשר יאמין בהם איש בכל לבו ובכל נפשו, ובכל זאת לא יוכל להוכיח את אמתתם לאחרים. והדבר הזה גם למותר הוא. הן לכל אשר רוח חיים באפו יש זכות הקיום על פני האדמה לא בגלל התועלת אשר יביא לאחרים. גם אנשים פרטים רבים יש אשר לא יביאו כל תועלת לאחרים, אף כי גם הזיק לא יזיקו לאיש. האומנם נמיתם בהזקת הירד?

אולם הנה את אומרת בשם יוסטוס די-לה-רוזה מורך, כי היהודים בקשי ערפם יעכבו את הגאולה של המין האנושי. סלחי, גברתי, אם אומר, כי הרברים האלה אין להם שחר. אמת הדבר: גאולה שלמה של המין האנושי עוד לא באה, מלכות השמים עוד לא ירדה ארצה, אבל האם היהודים לבדם אשמים בזה? המושלמים באסיה ובאפריקה, הברמינים בהודו, הקונפוציים בתינה וכל עובדי האלילים באפריקה ובאיי הים — הם כולם לא יעכבו את הגאולה, ורק היהודים יעכבוה? — אבל מה לך, גברתי, ולמין האנושי? הנה עמי אירופה כולל הם כיום נאמנים לכנסיה הקתולית, אחים בני אמונה אחת, האם לא יריבו הספרדים באיטלקים, הצרפתים בכריטים, וכולם יחד עם בעם? האם לא ישפך דם אהים כמים במלחמות אין קץ? הגם בזה אשמים היהודים? ואת הנך מקוה, גברתי, ליום אשר יתנצרו, היהודים כולם והיו לעם אחר עם הספרדים, אבל הרבר הזה היה לא יהיה לעולם, לא יוכל היות. —

— לא יוכל? שאלתיו.

— לא יוכל. פלוגי או אלמוני יוכל לפנות ערף לאמונת אבותיו. אולם היהודים כולם לא יוכלו להתנצר, כאשר לא יכלו הספרדים או הצרפתים להתייהר. — אבל מדוע? הן דברי הימים לעמי אירופה יכחישו אותך על פניך. הלא היו הספרדים לפני אלף שנים כולם עובדי אלילים וימירו את אמונתם האלילית באמונה הקתולית, ומדוע לא יוכלו היהודים להמיר את דתם בהוכחה, כי יתרון לאמונה הקתולית מאמונת היהודים? הנה אתה אומר, כי לא יוכלו גם הספרדים להתייהר. אבל שוה נא בנפשך, כי עלתה בידך להוכיח לטורקוומרת.

ולפרדיננר מלכנו, כי טובה אמונת היהודים מהאמונה הקתולית, הנם או לא יוכלו הספרדים להתייהר?

— גם אז. אבל הם לא יחפצו ולא יוכלו להוכיח, וגם אנכי לא אוכל ולא אחפוץ להוכיח זאת להם.

— לא תחפוץ? מרוע? האמנם תקנא את האמת אשר אתך, כאשר יקנא איש את אהובתו ויסתירנה מעין רואים, לבל יתענג איש על יפיה? הנה אנכי חושבת, כי האמונה הקתולית היא הנכונה, כי היא היא האמת, אשר גלה האלהים בתבל, ועל כן אהפויך, כי תפול האמת הזאת לחבל לכל בני האדם אשר על פני האדמה, ברצונם הטוב או גם בעל כרחם; הן מלעיטים אנחנו את הילדים שקווי-מרפא מרים גם בעל כרחם, יען ידענו, כי יביאו תועלת להם. ואתה, אדוני, ככילי ורע-עין תשמור לך לברך את אשר תחשוב לאמת, פן יהיה בה חלק ונחלה לאהרים. היתכנו דבריך?

— ואני חושב, ענה דון נרגילה, כי דבריך לא יתכנו.

— במה אפוא?

— נכון אני להשיב על כל עצומותיך, אם רק תרדשי זאת ממני. אף כי אחשוב, כי מלחמת הרברים אשר בינינו היא נגד חוקי הקרב ונימוסיו, כי מה תאמרי, גברתי, בצאת פרש מזוין מכף רגליו ועד ראשו נגד איש רגלי, אשר בידו אין כל. אנכי למרתי והקרתו הרבה, ואת גברתי—סלחי נא לי—לא תרעי גם את יסודי אמונתך במקורם. אולי היטיבה הכנסיה הקתולית לעשות באסרה על בני בריתה, מלכד הכהנים, לקרוא גם את ספרי האוונגלים. אבל אם כה ואם כה, הלא יחסר לך הנשק ההד אשר יתנו כתבי קודש להמתוכחים בעיני רת, והנך, גברתי, בעיני כהנער דוד האדמוני ויפה העינים, בצאתו לקרב נגד גלית הפלשתי עם חרבו הקשה ועם הניתו הארוכה.

— ובכל זאת, עניתי בצחוק, הלא נצח רוד את הפלשתי. השמר אפוא לנפשך, גלית די-נרגילהן, פן תפול שרוד לרגלי העלמה דוד די רודריגה...

פני דון-נרגילה ארמו כעט מבשת, על אשר נכשל באמרי פיו להביא משל לרע לו. אולם ער מהרה התאושש ויאמר:

— לא בכל יום ויום יתרהש נס כזה. אבל, גברתי, הנה כבר נטה היום, ואנכי לא הייתי בביתי למן הבקר. אמי הזקנה רואגת לי שם ותפחד פחור, פן קרני אסון, הלא כן דרך הנשים.

— התאהב את אמך, דון-נרגילה?

— מאד מאד, ענה האיט, והצהוק הנעים אשר לו האיר את פניו העיפים.

— לך אפוא אל אמך ודרוש את שלומה בשמי; אולם זכרה נא, אדוני, כי עוד לא כלינו את שיחהנו.

*

* *

העם כולו לא יוכל להמיר את דתו" — עוד לא הוכיח לי זאת דון-נרגילה. אולם, לו גם כדבריו כן הוא — מה לי ולעם היהודים, אנכי לא אדעם ולא אחפוץ לרעת אותם. רק גורל דון-נרגילה לברו נוגע אל לבי, והוא הלא הורת

שתי פעמים בפיו, כי אנשים יחידים יוכלו להמיר דתם — ומדוע לא יהיה דוֹן-גרנילה כאחר מאלה?...?

ב

יום ה' ט"ז אדר, רמ"ו.

הזקן דוֹן-גרודריגה ידוני נחת יותר מכל התולים שאבקר בימים האלה. הוא הולך הלך וטוב מיום ליום, ויש ידים לחשוב, כי ישוב כלה לאיתנו. הרבר הזה יתן משנה שמחה בלבי: שמח אני, כי עלתה בידי להציל איש נכבד ממות (כי נכבד האיש—זאת ארע עתה לנכון), ומשנה שמחה אשמח על דבר בתו העלמה, שצערה נגע ער לבבי. עתה הנה למדתי לרעת אותה ולכבדה כלבבי, אבל בראשית בואי אל ביתה הן לא ירעתי אותה, ורק החן השפוך על תאר פניה, על מדבריה ועל כל הליכותיה, האיר בקרבי עליה רגשי נחומים.

אין חקר לבני אדם. הן מה לי ולעלמה קתולית זו המזורה לי גם ברוחה גם בדעותיה? ובכל זאת לא אוכל להסיה את דעתי ממנה גם רגע אחד. הנני יושב על יד השלחן לאור הכהה של המנורה, והנני רואה את תמונתה מרחפת לפני ברוח עם צחוק החן על שפתותיה היפות והעדיות. הנה שתי מחלפות ראשה השחורות והעבותות, אשר שתה כנזר לקדקדה ואשר תתנה לוית תן ליפי תארה. הנה פניה הסגלגלים והחורים, אשר רק הכליל דק ועדיני יאירם, כחכליל השחר בראשית גיחו מתחת האופק בכוקר לאיעבות. הנה עיניה הנרולות והשחורות, המביטות נכתן ומפיקות תום ילדות מהול בנכורת הנפש, כמו תאמרנה: את האמת, את האמת הגירו לה, ואני ארע מה לעשות; הנה שתי גבות עיניה, המשולכות מעל להטמה החטוב מעשה ידי אמן כמעט לקשת אחת גדולה ושחורה. אומרים אמור, כי אשה אשר גבות כאלה לה לא יאושד גורלה בארץ, כי יגון ומכאובים יחכו לה בחיים, כי עצב פנימי ימרר לה את מתק הענוגותיה... אך משפט שוא והבל הוא! האומנם עלמה כדוניה די דודריגה לא תהיה מאושרת בארץ? היא, אשר מכל יצורי גוה ומכל רשמי פניה יציצו גיל וחרות החיים. היא, אשר כתודי המד מבני מרום עם הארץ יקדימו יום יום לפתחה ויתחרו למצוא חן כענייה. אכית הרבר: בקו העקלתון הנחמר אשר מסביב לשושני שפתותיה הנני רואה רושם דק, אשר יראה בעיני כרושם של תוגה ורהמנות מתוקה... רושם אשר כמוהו ראיתי רק מסביב לשפתי בנות העברים... האמנם מעט מרם העברים יול גם בעורקי דוניה די דודריגה? הרבר הזה לא יפלא! במאת השנים האחרונות, מאז התחילו השמדות בארצנו, אין משפחה כספרד אשר לא התערבה באנוסי היהודים. אין כל ספק, כי אבי העלמה, דוֹן יוסי די דודריגה, הוא נצר ממשפחת ספרדית עתיקה. אפס כי את רושם התוגה והרהמנות יכלה העלמה לרשת מאת אחת מאמותיה ברורות שעברו.

אבל אוי מה היה לי! אנכי הפילוסוף המתפאר בנפשו, כי כבר עלתה בידו לכבוש את יצרו, להשליט את המוח על הלב, את הבניה על הרגש —

רפיוסוף הזה יושב אחר עמל היום וקושר כתרם לעלמה יפהפיה כאחד הטרוברורים, ואיננו חסר דבר בלתי אם לכתוב שירים מהורזים לכבוד העלמה ההיא או לנגן ברממת הליל סירינארה לפני חלונה. לו עבר עלי הרוח לאהוב אותה, כי עתה יכולתי סגוח לנפשי העלולי הילדות האלה, כי מה לא יעשו הנכרים בנוח עליהם רוח רעה ואת. אבל, תהלה לאל, בינתי עור לא הסתתרה. אנכי אינני אותך אותה ולא אהבנה לעולם. לא אוכל לאהוב אותה. גם הרמיון היותר עו לא יוכל לבנות גשר על-פני התהום הנורא, המפריד בינינו, וכלי דמיון גם אהבה אין.

ועלמה זו מוודה גם לרוחי. ולא מאשר היא קתולית. הן יש לי אהבים גם בין קתולים נאמנים לדתם, אבל שנאתה העמוקה לעם היהודי מכצצת נגד רצונה מכל תנועות ישפתותיה וגם מכל דבריה הנעימים. את שנאתה זו ינקר יחר עם הלב אמה, ושנאתה זו עור התנכרה בה בהשפעת מורה ומרריכה, הנזיר הרומיניקי יוסטוס די-לה-רוזה, זה הקנאי האדוק, אשר לפני שנים אחרות היה עובר מעיר לעיר והיה מטיף לפרעות נגד היהודים. אולי תברילני העלמה לטוב מכל יתר היהודים, בגלל רגשי התורה אשר תרחש אלי, וככל זאת שאלתני היום לתומה: „מה בצע בהאריך העם העברי את נפשו ולא יטמע בגוים“? — מכלי להרגיש, עד כמה הכאיבה את לבי בשאלה זו.

את הספרדים, את הצרפתים לא ישאלו, מדוע יאריכו נפשם, ומה התועלת אשר יביאו ליושבי תבל, ומאתנו היהודים ידרשו תעודה מאושרת ומקוימת מאת הפמליה של מעלה לזכות הקיום. אבל תעודה כזאת הלא יש לנו — כתבי-הקדש! וכתבי-הקדש לא רק בשבילנו כלבר, כי אם גם בשביל עמי הנוצרים — כי גם ספרי ברית החרשה מדינו לוקחו.

את הרברים האלה לא דברתי לפני רוניה די רודריגת, מיראתי פן תשיבני: אמנם כן, אכותיכם הגדילו לעשות, אבל אתם מה תעשו? גם את ספרי הברית העתיקה, גם את ספרי הברית החרשה כבר מסרתם לעמי אירופה. לבריתות אחרות אין אנו מקויים, וגם אין לנו צורך בהן, עתה תוכלו לנוח בשלום על משכבכם ולישון שנת המות לנצח...

ומה יכולתי להשיב על טענה כזאת?

בקרב נפשי פנימה אני חש, כי מלאכות העם העברי עור לא נגמרה כלל, כי לא לשוא הותירה אותו ההשנחה על פני תבל, אם לא לתקן עולם במלכות שדי, ובדבר הזה מחשבותי כמחשבות דודי ואיש חסדי דון יצחק אברבנאל. אבל היכול אוכל להוכיח זאת באותות ובמופתים?

„זכרה נא, אדוני, כי עור לא בלתה שיחתנו!“ אמרה אלי בשחוק-החן אשר על שפתותיה, ברגע הפרדי מעליה. ידעתי, כי שיחתנו לא תביא לה כל תועלת, ואולי תביא לה צער ומכאובים. אבל מה אוכל לעשות? קסם בעימי הילדה הנפלאה הזאת להטות את לבי לחפצה — ואולי גם לרע לה.

דודי דון אברבנאל כותב לי היום: „אלי דבר יגונב, כי הנזיר הרומיניקי יוסטוס חורש עליך מזומת, איך להביאך במסורת הרת הקתולית. השמר אפוא לנפשך.“ לא ארע אל מה ירמזון הרברים האלה. עם יוסטוס לא דברתי ער הנה למיטוב וער רע, וכביעט אשר לא ראיתיו. בכל אופן אשמר לנפשי.

VII

21 אוגוסט, 1486.

אשר לא פלתי — באתני. לבתות את דון נרגילה לא עצרתי כה, ורק את נפשי הבאתי במכוכה, אשר לא ארע להחליץ ממנה. שיחתי האהרונה עם דון-נרגילה לא נתנה לי מרגוע גם שלשום גם אתמול גם היום. דבריו העירו בלבי שאלות שונות מוזרות ומסוככות, אשר בידיעותי הרלות לא אוכל למצוא להן פשר רבר. עתה ידעתי, מה אומללה אני בהלקח ממני היכולת לגלות את סערה-רוחי לפני אבי היקר. רק הוא לבדו ידע תמיד להשביה את גלי מחשבותי וספקותי. אבל הרבר אין אתו, ולמה זה אעזיבהו חנם? האגלה את לבבי לפני מורי הרומיניקני? לא! הוא לא יבין את מצוקת נפשי; הוא המאמין האדוק לא ידע ולא יבין מה זה ספק. יודעת אני מראש, כי אם אגלה לפניו את לבי, יחרפני ויקללני קללנו נמרצת ויאסור עלי לבוא בדברים עם היהודי, וזאת לא אחפוץ ולא אוכל...

קנאתי במרצלה רעותי, קנאתי במנוחת נפשה השאננה. הן היא עלמה קתולית כמוני, מסורה לדת אולי יותר ממני. פעמים ביום תבוא אל בית הכנסיה להתפלל. את ימי הצום תשמור מכל משמר. וכאשר נסיתי להציע לפניה אחת מן השאלות, אשר תרכאנה את רוחי, הרימה קול צחוק אריר מאד לאמר: „מה לך, ליאונורה, ולדברים כאלה? זה הוא ענין לגברים ולא לעלמות לענות בו.“ ותמהר לסבב את פני שיחתנו אל שמלת המשי החדשה, אשר היא עושה לה ואל עוגביה הרבים אשר יחכו בבית הכנסיה, מדי בואה להתפלל. ואני... עשוקה אנכי ורצוצה כל היום מן השאלות האלה. אשר תנקרנה במוחי הרל כמו במקרה, עד כי גם בלילה לא אוכל לישן.

האנחם על אשר באתי בדברים עם הרופא היהודי? לא, לא הוא אשם ברבר. הן עוד מלפנים אהבתי לשוחח עם אבי בעניני אמונה ודת; עוד טרם ארע את דון-נרגילה נגעו השאלות האלה אל לבי; הוא רק העמיק הרחוב אותן. האנחם על אשר מחמלתי עליו חפצתי להטות את לבבו לאמונתנו הקתולית, למען הציל את נפשו משאול ואברון? הן לא מזדון ולא מרוע לב עשיתי את הרבר הזה. רגשי התודה, אשר יהגה לבי לאיש הזה לא נתנוני לחשוב במנוחה, כי נשמתו הזכה תאבד ותכלה כנשמת הכלב והחתול, אשר לנצח לא תראה אור... אנכי חמלתי עליו, בחשבי אותו לעני ורל, ואחפוץ להעניק לו מרכושי, אבל הוא בגאווה ובגדל לכב זרק את כסף נדבתי בפני לאמר: אין לי חסץ במתנת ירך. עשיר אני כמוך, נברתי, ואולי עוד יותר ממך!

הוי אלי, אלי! ומה אם צדק האיש הזה?...

אבל לא. היה לא יהיה כרבר הוה? הוא לא יצדל ממורי הרומיניקני, הוא לא יצדק מאבי... אנכי לבדי אשמה, כי מחסרון ידיעות לא מצאתי מענה להוכיח לרון נרגילה את משוגתו ובכל זאת עוד לא נואשתי מתקוה. אערכת קרב נגר אויבי זה, אשר אכבר בכל לבבי ויהי מה יהי! או אפול שדורה או אנצח; אך לעזוב את איש ריבי לנפשו לא אוכל, לא אוכל. סערה-רוחי בכל שלשת הימים האלה לא נתנתני לקחת את העט בידי.

עתה הונח לי כמעט. הבה ואסדר את כל דברי ריכותינו על הספר, כפי אשר הם הקוקים בזכרוני, אולי אכיצא בהם כמה לתפוש את איש ריבוי. כבר נסיתי ונוכחתי, כי באחזי את העט בירי, או משנה עבודה יעבוד מוחי, ומעט מעט יתבררו ויתלכנו גם מחשבותי.

דון-נרגילה בא אלינו שלשום כהיות עוד היום גדול. אבי ישן את שנת הצהריים, ודון-נרגילה צוה בהחלט לבלתי העירו משנתו. יצאנו יחד אל הגן. השמים היו מעוננים, ומעת לעת ירד גם גשם רביבים דק ארצה. אולם אנהנו לא שמנו אליו לב והתהלכנו הנה והנה במשעולי הגן בין שדרות הערמונים, תפושים בשחתנו.

— צר לי מאד, החלתי אז, כי בנלל שנת אבי תאבד לך עתך חנם.
 — את השעה, אשר אבלה בחברתך, סיניורה עדינה, לא אהשוב לאוברת, ואף גם זאת: את כל מלאכתי היום הנה כליתי ואינני נהפו ללכת העירה.
 — אם כן, אדוני, אולי תואיל לשלם לי היום את נשיך, אשר אני נושה בך?
 — את נשייך? נכון אני לשלם, אם תדרשי זאת ממני, אבל הושב אני, נברתי, כי תיטיבי לעשות, לו הואלת לשמוט נשיי זה. וכוחים כאלה מעולם לא הביאו כל תועלת לבעליהם. כי אם יתוכהו עשרה ימים רצופים מן הבקר עד הערב, איש מהם לא יחליף ולא ימיר את דעותיו אשר ינק יחד עם שרי אמו, ומה בצע בעמלם?

ואחרי ההרישו רגעים אחדים הוסיף דון נרגילה ויאמר:
 — את האמת אני לך, נברתי, כי נפלאות את בעיני. זאת הפעם הראשונה אשר אראה עלמה צעירה ליכים כיבנות האצילים אשר תשים לב לשאלות כאלה. מה ימריצך לעשות כזאת?

לא יכולתי לעצור את פי מצהוק ואומר:
 — שאלה כזאת שאלתני אתמול גם אחת מרעותי, עלמה טובת-לב מכנות האצילים. גם היא חושבת, כי האמונה והדת תוכלנה להיות ענין רק לנברים לענות בהן; אנחנו הנשים נמצא ספוקנו בשמלות ורבידים וקישוטים שונים, ודי לנו, אולם מפיך, אדוני, לא פללתי לשמוע כזאת. הנה למדת תורת הרפואה והפילוסופיה, הרפואה היא משלח ירך, מקור להמך ומחיתך, אבל למה ענית נפשך גם כפילוסופיה, איזו תועלת תביא לגופך?

— אבל היא תביא תועלת לנשמתך, היא תרוה את צמאונה לרדת...

— היא תביא תועלת לנשמתך? כן! אבל התדמה, אדוני, כי לנשים אין כל נשמה בקרבן, כי הן נוצרו רק לענג את עיני הנברים ביפון, כי הן לא תוכלנה להוש צמאון לרדת את העולם ואת האלהים? מדוע נפלתי בדבר הזה מכל כנות נילי — לא ידעתי. אולי מאשר שקד אבי לטעת בלבי את אמתות אמונתנו הקדושה וירגילני לתת את היתרון לצרכי הנשמה מצרכי הגוף. אם

כה ואם כה הלא תורה, ארוני, כי יש לי הזכות והמשפט למלא את אשר תדרוש ממני נשמתי...

— נצחתיני, גברתי, נצחתיני הפעם, ענה דון-נרגילה וישתחוה לעומתי בענות חן: השתחיתי ונכון אנכי לשרתך, גברתי.

— נצחתיך! שמחה אני מאד על הנצחון הראשון הזה והנני מקוה, כי לא יהיה גם האחרון. ראה הזהרתיך, ארוני, הלא ירעת, כי אשר יתן את אצבעו לשטן, ימשוך השטן את כולו אחריו.

— מעודי לא צירתי לי את השטן ברמות עלמה יעלת-חן כמוך, סיניורה די רודריגה, ענה דון נרגילה בצחוק. אבל אנה את אומרת למשכני, שטן יפה עינים?

רגעים אחדים החרשתי מבלי מצוא מענה כלשוני. ידעתי, כי לא טוב אעשה, אם בראשית דברי אגלה לפניו את כל לבי, אבל גם להכחיד את האמת תחת לשוני לא יכולתי, ערמה לא למרתי מנעודי.

— אנה את אומרת למשכני? שנה דון-נרגילה את שאלתו.

— אל הכנסיה הקדושה, עייתי בקול רועד ואאנסק דום.

דון-נרגילה עמד מלכת ויתיצב ממולי, עמכות הצחוק נעלמו מעל פניו היפים והעצובים, ובהביטו רגעים אחדים ישר אל תוך עיני, ענה במנוד ראש ובהשפילו את קולו לאמר:

— לא, רוניה די רודריגה, את הנצחון הזה לא אנחילך!

הוספנו ללכת יחד בדומיה במשעולי הגן. אנכי לא נועזתי להפסיק את הדומיה המעיקה אשר העיקה על שנינו: כלבי נחמתי על אשר הוצאתי את שלש המלים הנמרצות שלא בעתן. יגורתי פן יחדל דון-נרגילה לשיח אותי כדבר הזה. אולם לשמחת לבבי שגיתי. אחרי בואנו אל קצה המשעול ונסב את פנינו לשוב אחור, ההכתי בנפשי לשאת את עיני אל בן לוייתי והנה האח! השחוק הנעים אשר הסכנתי לראות תחת שפמו האיר עוד הפעם את פניו ובהסבו את עיניו אלי שאלני:

— הגידי לי, רוניה די רודריגה, האין יד יוסטוס די-להרוזה כדבר הוזה?

אם לא הוא הוא השטן אשר הסיתך לשתותני, כי אמיר את דתי?

בעינים מלאות דמעה ניבעתי לו כחיי אבי היקרים לי מנפשי, כי יוסטוס לא דבר אתי מטוב ועד רע כדבר הזה, וכי מדעתי ומרצוני הטוב לקהתי עלי את המשלחת הזאת.

— הנני מאמין בתומתך וכישרת לבך? רוניה די רודריגה לא נוצרה להיות

— הלא האמין לי, ארוני, כי לא מרוע לב עשיתי זאת. רגשי התורה,

כלי הפץ בירי השטן. אבל אם כן אפוא, מה המריצך להציע לפני כדבר הוזה? אשר ירחש לבבי אליך בעד החסד אשר עשית עם אבי, הברכות והתהלות אשר יביעו לך האכרים העניים בסביבותינו בעד הטוב אשר תגמול עמהם יום יום — כל אלה לא יתנו דמי לי, בזכרי, כי נשמחך הערינה נועדה לשאול דמעותי הגיעו עד גרוני, עד כי לא יכולתי לכלות את דברי.

ולאכרון בגלל אשר לא תאמין...

— הרנעי, גברתי, ענה דון-נרגילה, הרנעי. הנני רואה כי נכמרו רחמיך על נשמתי העלובה, ועל כן תאיצי בי להמיר את דתי. אבל, גברתי, נשמתי איננה זקוקה לרחמים. לו יהי כדבריך, כי עושה אני את הטוב ואת הישר בעיני האלהים, כי עתה לא אוכל להאמין, כי אלהי הצדק והמשפט יקפח את שכרי וישליכני לשאול ולאבדון. ומדוע זה אמיר את דתי, הנותנת לי ערובה יותר בטוחה, כי אנחל אלמות ואושר נצחים, מאשר תתן לי הרת הקתולית? דתי היהודית תדרוש ממני רק מעשים טובים, והדבר הזה תלוי ברצוני החפשי. הרת הקתולית תדרוש ממני גם להאמין בדברים רבים, אשר תחשוב לאמתים, ואם יפול ספק בלבי באמתת אחד הדברים האלה, או תסנור הכנסיה הקתולית את שערי גן העדן לפני. אבל האוכל לאלץ את נפשי להאמין כאשר לא תאמין? יש דברים רבים באמונה הקתולית, אשר את, גברתי, תחשבי אותם לנכונים ופשוטים, תאמיני כהם, יען כי ינקת אותם יחד עם חלב אמך, או אולי נחלת אותם מאבותיך ואבות-אבותיך — ולי יראו הדברים האלה כמתמיהים. מחשכתי תלא להבינם, ואיך אומר: „קירדו“, ולכי בל עמי? הלא תהיה מלחמה בנפשי פנימה כל ימי חיי, ועל דברתך, גם אחרי מותי לא תושע נפשי. האין טוב לי אפוא להשאר ברתי, אשר תתן לי את אושר מנוחת הנפש בעולם הזה ותבטיח לי חיי נצח בעולם הבא בער המעשים הטובים אשר בירי לעשות?

— אבל מעשים בלי אמונה מתים הם, מעשים בלי אמונה הם כגוף בלי נשמה.

— האם אמרתי לך, גברתי, כי דת היהודים לא תרע כל אמונה? גם אנחנו מאמינים באחדות האל המוחלטת, מאמינים באחדות המין האנושי, מאמינים, כי עוד יבוא המשיח, אשר ישכין שלום אמת בין כל העמים, וריב ומלחמה ישכתו מקרב הארץ. מאמינים היהודים גם בנסים ונפלאות, אשר חראה אלהים לעמנו בימים הקדמונים. אולם הרת לא תתכן את האמונות האלה בפלס, ולא תתן מרה ומשקל להן, לא תגזור להאמין ככה ולא ככה, כי אם תרשה לאיש ואיש להאמין לפי הלך רוחו ומהשבותיו. וגם אם יכפור איש באחת מן האמונות האלה, לא תוציאהו הכנסיה הרתית מגוה, גם לא תנעול בפניו את דלתי גן-העדן. היא לא תנעול את דלתי גן-העדן גם בפני אנשים אשר לא מכני ישראל הם, אם רק יעשו חסד ומשפט בארץ. „חסידי אומות העולם, יאמר התלמוד, יש להם חלק לעולם הבא“ אחת היא על כן אמרתי, יאמין האדם כאשר יאכין, רק יעשה את הטוב ואת הישר בעיני האלהים, ואז יבוא כסח על שכרו, ונשמתו תנחל אושר רוחני וחיי נצחים.

— אבל מה בצע במעשים הטובים, שאלתי אני, אם על כל יושבי תבל רובצת הקללה הקרמונית בגלל חטא אדם הראשון, אשר הפיר מצות אלהים, באכלו מעץ הדעת? הלא רק בגלל הדבר הזה התגלה נואלנו בן האלהים כתבל, למען כפר בדמו את החטא הקרמון הזה ולמען פרות את כל המאמינים בו סדרת שחת.

— זאת היא אמנם תורת השליח פאול, שהיתה אחרי כן ליסוד אמונת חתולים. אנחנו היהודים לא יכולנו לקבל תורה זו. הרעיון הזה יתנגד אל כל אשר ירענו מן התורה ומן הנביאים ואל אשר יגיד לנו רגש הצדק והיושר.

תורתנו אומרת: „לא יומתו אבות על בנים, ובנים לא יומתו על אבות, איש בחטאו יומת“¹. הנביאים ירמיה ויהזקאל דברו דברים נמרצים נגד המשל הקדמון: „אבות יאכלו כסר ושני הבנים תקהינה“², ויהזקאל אומר: „הנפש החוטאת היא תמות, כן לא ישא בעון האב, ואב לא ישא בעון הבן“³. אבל גם רגש הצדק והמשפט, כפי אשר יבינוהו היהודים, יתמרמר אל הרעיון הזה. הגעי בעצמך: לפני אלפי שנים רבות עבר אדם הראשון על מצות האל ואכל מפרי עץ הדעת. רבים מחכמי היהודים יחשבו, כי הספור הזה כולו איננו בלתי אם אליגוריה יפה ונשגבה. אבל לו גם נקח את הספור הזה כפשוטו. היתכן, כי איש אחד חסא, וצאצאיו, כל מתי תבל, אלפי דורות אחריו, יענשו כשי: החטא הזה, אף כי עשו משפט וצדקה בארץ. הנני שואל אפוא: השופט כל הארץ לא יעשה משפט?

— אבל, עניתי אנכי: הלא זה הוא יתרון דתנו מדת היהודים. אתם היהודים תציירו לכם את האל כתור אלהי הצדק והמשפט, ואנחנו נדמהו כתור אלהי האהבה והרחמים... יש מדה וקצב לצדק ומשפט, ואין קץ ואין תכלה לאהבה ורחמים.

— סלחי לי, נברתי, אם נגד רצוני אכאיב את לך בדבריי. האמיני לי, כי אין את נפשי להשפיל את כבוד אמונת הקתולים בעיניך, אשר גם אנכי לא הייתי מונע כבוד ממנה כנגלל הדברים הטובים, אשר תטיף לבני-בריתה, לו הואילו הקתולים ללכת בדרך שהתוו לפניהם ישוע משיחם. אבל ראי נא, נברתי, זה כשש שנים יועלו יום יום על המוקד בשביליה, טולידה וקורדובה אנשים לעשרות בשם האהבה והרחמים. ילדים קטנים ויונקי-שדים יגולו מורעות אמותיהם למען הביאם בכרית האמונה הקתולית, וגם זה בשם האהבה והרחמים. הוי, נברתי! על אדות האהבה והרחמים של כהני הרת הקתולית יכולתי לספר לך הרבה-הרבה מאד, אבל לא אחפוץ לעכור את רוחך. ואף גם זאת: הן לא הרת הקתולית אשמה בכל אלה, כי אם נושאי-דגלה, אשר יתאמרו להולכי בעקבות מיסד רתכם ועושים מעשים אשר על אפו הם וחמתו... אמנם אמונת הנוצרים תרים על נס את התארים אהבה ורחמים ותדגישים ברכי שפתים, אבל היא למדה זאת מן היהדות אמה יולדתה. אך במדה שהרחיקה מאמת, כן הלכו הסגולות האלה הלוך ונמוג לא רק בפועל ובמעשה, כי גם ביסודי-למודיה... במה אפוא יתגלו רחמי האל ואהבתו לבני האדם על-פי תורת הרת הקתולית? האם באשר יסלח להם חטא אשר לא חטאו? הנה תאמרו, כי אין קץ ותכלית לאהבת האל ורחמיו, אבל הרת הקתולית תשים קץ וגבול לרחמי האל, באמרה, כי רק לקתולים לברם חלק ונחלה באושר-הנשמות, וגם לא לקתולים כולם, כי על-פי תורת אוגוסטין הקדוש חיי-נצחים יפלו לחבל רק לאלה אשר חוננו מאת האלהים במתנת-החנינה, וכל יתר בני-האדם אשר על-פני האדמה, אף כי עשו את הטוב ואת הישר בעיני-האל כל ימי-חיהם, ימקו בעון אדם הראשון, ונשמותיהם תלכנה בתווה ותאברנה. לדעתי אני אין חפץ באהבה ורחמים באשר אין צדק ומשפט. רמינא בנפשך, נברתי, מלך בשרודם מושל בארצו רק באהבה ורחמים, ואת הצדק ואת המשפט ישליך אתרי נוו. את בחיריך רצתה נפשו יחונן כאושר וכבוד בלי גבול ומצרים, אכן יש גם אשר יעשוק

פעולת שכיר לבלתי שלם לו בעד עבודתו. התבחרתי, גברתי, לשכת בצל מלך-חסר אשר כזה? האם לא טוב ממנו מושל אשר לא ידע רחם, אבל אשר ישלם לאיש ואיש נמעשהו?

— אבל הטוב ממנו כושל קנא ונוקם, כאשר תציירו אתם היהודים את אלהיכם? הן אמר יאמרו, כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא מעודו. ואם ישולם לאיש ואיש רק כמפעלו, ואם אין מתנת-חנינה בעולם, ואם אין אהבה ורחמים לאלהים, כי עתה אברנו, בולנו אברנו. איש ממנו לא יגאל, איש ממנו לא יושע

— אבל מי הגיד לך, גברתי, כי אלהי היהודים לא אלהי האהבה והרחמים? קראי נא את דברי הנביאים. קראי נא את מומורי התהלים, הלא כולם יביעו וירוממו על שפתם את הכדי האל ואת רחמיו לבני האדם. הנה אזכירך רק פתגם אחר אשר תשמעו תמיד בכית התפילה: „טוב אדוני לכל רחמיו על כל מעשיו“. „על כל מעשיו“ — גם על הרשעים. הצדיקים אינם נזקקים לאהבה ורחמים. הם לא ישאו את נפשם למתנת חנינה, להם די בצדק ומשפט לבר, ורק אלה אשר נכשלו בעונם, רק הם נזקקים לאהבה ורחמים בשובם לאלהים בכל לבם. הסליחה זאת היא באמת „מתנת חנינה“ מאת האלהים לבני האדם, ובמתנת חנינה זו יאמינו גם היהודים. על כח התשובה הרבו לרבר גם התורה גם הנביאים כולם. אולם מתנת חנינה זו איננה יוצאה מכה טמיר אשר ברצותו יחונן וברצותו יעות משפט, כי אם תלויה ברצוננו החפשי, וכל אחד מאתנו יוכל להשיגה.

אנכי ההרשתי ולא מצאתי מענה. השתי בנפשי, כי לא צדק האיש, אולם מי יוכל לרון עם יתקוף ממנו. ומה יכולתי אני, עלמה לא מלומדה, לענות לאיש הזה המיוזן כגלית הפלשתי מכה רגלו ועד ראשו? ובעודני הושבת מתישבות, איך לצאת מתישבותי, והנה נגשה אלינו אחת השפחות להגיד לנו, כי הקיץ אבי מיטנתו והפיץ לראותנו. הקדיאה הזאת היתה לי כדבר בעתו כי הוציאני מן המצר, איטר הביאני בו זה האיש דון-נרגילה. עור לא כלתה שיחתנו, אמרתי אליו כלכתנו הביתה, עוד דברים רבים לי אליך.

VII

לחדש מאי, 1488.

היום לא בא דון-נרגילה אלינו, אף כי אמר לבוא לכועד הצהרים. הוא ישמור תמיד את עת כואו, ועל כן נפעמתי בדאותי כי בושש לבוא, מיראתי פן קרהו אסון כשעה השניה אחר הצהרים בא איש עתי שלוח ממנו להגיד לנו, כי לא נחכה אליו היום, יען כי נעצר בכית אחד מאוהביו, אשר חלה במחלה אנושה מאד. אפס כי גם אז לא שכחה סערת רוחי בקרבי. ולא מאשר דאגתי לאביו, פן יבולע לו בלי עצת דופאו. אביו, תודה לנואלנו, הולך ושב בצעדים מהירים לאיתנו. אבל נרמה לי, כי צריכה אני לראות את דון נרגילה כהרה בעור רגע, כי דברים נהוצים ונכבדים לי להגיד לו, אף כי לא יכולתי לתת רין והשבון לנפשי, מה המה הדברים אשר אהפוך להגיד לו.

לעת ערב אחרי כלותי את מלאכתי בביתי, הוצאתי מארנו שלחני את ספר זכרונותי, ואקרא את אשר כתבתי אתמול. ראיתי כי באמונה כתבתי את דברי רון נרגילה ולא שניתי בהם אף כמלוא השערה. עברתי עליהם פעם ושתים, ובכל אשר הוספתי לקרוא בהם כן גדלה מבוכתי... הן אמונתנו הקדושה היא לברה האמתית, ואיך יצדק גם דון נרגילה? האומנם יש אמת ויש אמת? אבל לא! דבר כזה הן לא יתכן. אין זאת כי אם מאשר לא קראתי את ספרי הרתות במקורם, ועל כן לא אוכל להתחרות את איש ריבני. הוי, לו ידעתי את כתבי הקדש, כי עתה לא הגדיל עלי האיש הזה עקב, כי עתה לא עמרתי לפניו כרחל נאלמה, אשר אין מלה בלשונת.

מדוע לא למדני אבי את הביבליה? הנה יודעת אני את השפה הלטינית גם קראתי את ספרי יוליוס קיסר, את ספיר וזירגילי ואת ספרי ציצירון, אך את ספרי הנביאים, את תהילות דוד ואף את ספרי ברית החרשה, מקורי אמונתנו הקדושה, לא נתנוני לקרוא. זוכרת אני, כי לפני ירחים שלשה מצאתי פעם אחת את הביבליה על שלחן אבי. לתומי פתחתי ויקר לי לפתוח את הספר רות. החילותי לקרוא, והספור לקח את לבי, עד כי לא יכולתי להתאפק ואקרא אותו עד תומו. אידיליה נעימה כזאת לא ראיתי עוד ליזופי. גם שמחתי מאד בראותי בסוף הספור, כי המואביה הישרה והתמה, רות, זכתה, כי אחד מבני בניה היה המלך דוד אשר מצאצאיו היה ישוע. גואלנו-בבשר. פתחתי את הביבליה במקום אחר, ואם לא אשגה היתה זאת נכואת הנביא ישעיהו. החילותי לקרוא, והנה שירה נשגבה ורוממה לפני. קוראת אני, ולכי רועד בקרבי מעונג והדרת קדש... ופתאם בא אבי החררה, ובקחתו בחפזון את הספר מידי אמר אלי: אל לך, בתי, קרוא בספר הזה. — מדוע? שאלתיו בתמהון? — יען כי קתולי נאמן לדתו, ענה אבי בקול נמרץ, אין לו לקרוא את הביבליה בלתי אם ברשות חכהן — אביו ברות. — אם כן אפוא, הגר ליזוסטוס די לה רוזה מורי, כי יתנני לקרוא את הספר הנחמד הזה, — לא, ענה אבי, הוא לא ירשה לך זאת. עורך עלמה צעירה לימים. כאשר תבואי בימים, כאשר תזקני, אז אולי ירשו לך לקרוא בו.

גם אז גם עתה הכין לא אוכל, מדוע נאסרה עלינו קריאת הביבליה? את ספרי הומרוס, וזירגילי ואת ספרי כל יתר עובדי האלילים אוכל קרוא ואת הספרים הקדושים. מקורי דתנו הקדושה — לא אוכל. הנה אנחנו לועגים ליהודים, על אשר ברו להם איסורים רבים, אשר יאסרו בהם את ידיהם ואת רגליהם על כל מדרך כף רגלם: לא יאכלו בשר ולא ישתו יין בבית מכריהם הקתולים, לא יבעירו אש ביום השבת ועוד איסורים כאלה עד אין מספר. אבל למה זה אכחד מנכשי, הלא גם בדתנו הקתולית יש לנו איסורים, אשר השכל הישר לא ידע שמרם, בכוא רון נרגילה, אשאלהו, האסור גם ליהודים לקרוא את הביבליה? ועל אפי ועל חמתי בוערת עתה בקרבי התשוקה העזה לקרוא את הביבליה. עתה אבינה את רחשי לב חוה אמנו ואת תאכונה לאכול מפרי עץ הדעת. מתוקה הרעת ותאוה היא לנפש, ומתוקה היא על אחת שבע, כאשר יאסרו אותה עליך.

האעבור על מצות אבי ועל מצות הכנסיה הקדושה ואקרא את הביבליה?

בהחבא? אבל הלא זה הוא עון פלילי, חטא לא יכופר לעולם, כתטא אדם הראשון בנן-ערן, הלילה מעשות כדבר הזה!
 ויש אשר איטיב אל לבני: הן לא למען מלא תאות נפשי אעשה ואת, כי אם למען אוכל עמוד נגד איש ריבני, למען אוכל לפתותו ולהביאו תחת כנפי הכנסיה הקדושה. הן לו יצלח הדבר הזה בירי, האם לא היה יהיה האיש הזה ברוחב דעתו ובמתק לשינו פאר ומעו לנכסיתנו? האין די בתועלת זו לכפר על אשמתו! „המטרה מקדשת את האמצעים” — יאמר תמיד יוסטוס טורי. ומה יפה ומה נשגבה המטרה אשר אישאף אני אליה?
 לא אוכל עצור ברוחי. כלה ונחרצה: לכן היום הזה אהל לקרוא את כתבי הקודש על הסדר, והאל הטוב הלא יסלח לי.

IX

לחדש יוני.

למן הכוקר חכיתי היום בכליון עינים אל בואן, אף כי ידעתי, כי לא יבוא לפני הצהרים. בלבי החלטתי לבלתי התוכח אתו כדברני אמונה ודת עד אם כלותי לקרוא את כתבי הקודש כולם מראשיתם ועד סופם. במשך עשרת הימים אשר לא בא אלינו הקדשתי כל רגע פנוי מעבודתי בבית לקריאת הביבלית, וידעתי את השפה הלטינית עמדה לי לעבור על פני כל המשת כפרי משה עד תומם. ואולם לא היופי הנשגב ולא תום הילרות השפוכה על פני כל ספורי המקרא לקחו את לבבי, אף כי אמנם מאד התענגתי עליהם, כי כל מעיני היו בזה להוכח, אם אמת נכון הדבר, כי אלהי היהודים לא אל קנא ונוקם בלבד, כי אם גם אל רחום והנון. הן הכפג הספינוני מילדותי את הרעיון, כי בדבר הזה תבדל אמינות הקתולים לטובה מאמינות היהודים...
 הנה אותה לאכול מפרי עץ הדעת ותענש. כמוה אהה נענשתי גם אני...

*

הוא בא אלינו היום עלו ושמת, כאשר לא ראיתיו עוד עד הנה. פניו אשר צהלו מגיל ענו בו, כי נרפא אוהבו מחליו, ועל בן מהרתי לישאל אותה: — ומה שלום אוהבך החולה?
 — הוא קם מחליו ויתי. שבעה ימים ושבעה לילות ישבתי על יד מסתו. שבעה ימים ושבעה לילות נאבק אוהבי עם מר המות, וברוך אלהי הרוחות לכל בשר, כי עתה סר ממנו מר המות.
 — קנאתי באוהבך זה, כי אוהב נאמן לו כמך. הלא תגיד לי, אדוני, מי הוא היהודי המאושר הזה?
 — שנית, נברתי הפעם אוהבי זה אשר אוקיררו כאח לי, לא יתום הוא, כי אם ספרדי מלרד ומבטן ונם כהן נזיר מכת ההירונימים.

— ואתה, אדוני, תאבהו?

— בכל לבי ונפשי. גם ידעתי, כי ככה גם הוא יאהבני. הוא הראה זאת לעין השמש בהשליכו את נפשו מנגד לפני שנים אחדות, למען הציץ אותי ואת אמי מחמת ההמון ביום פרעות. ולא אותנו כלבר הציץ ביום ההוא, כי אם גם רבים מבני עמי. איש טוב וחסד הוא ולטוב וחסד יטיף יום יום לכל הנברא בצלם אלהים.

— אבל היוכל כהן קתולי להגן על עם־עברתו, על היהודים?

— אם תאמיני, גברתי, כי יוכל איש יהודי לראוג לשלום איש קתולי (ואת הלא קראתיני לכלכל את מחלת אביך), מדוע לא תאמיני, כי יוכל איש נוצרי לראוג לשלום איש יהודי? הנה אמרת: „על עם־עברתו“. אבל אוהבי זה לא יחשוב את היהודים לעם עברתו. קתולי נאמן לדתו בכל נימי־לבבו, קתולי החושב, כי דתו עשתה אותו למאושר כתבל—יירדי זה, ירחש תודה וגם אהבה לעם העברים, יען כי מיריהם נתונה לו דתו זאת.

— והוא לא נסה מעודו לפתותך, כי תהיה לקתולי?

— לא. כמוני יחשוב גם הוא, כי איש ואיש יוכל להיות מאושר על־פי דרכו. אוהבי זה, אשר כל ימיו עסק בחקרי־דתו, לא מנע גם מלמורי־הפילוסופיה את נפשו, וירכה לדרוש בחקרי נפשות העמים השונים אשר על פני הארמה. והוא יחשוב, כי לא יוכלו היהודים להאמין באמונה שלמה בתורת הנוצרים, כאשר לא יוכלו הספרדים להאמין בתורת היהודים. לעם ועם חלק אלהים את הדת אשר תתאים לתכונת רוחו ונשמתו. גם הנביא מיכה, אשר נבא לאהרית־הימים, לימים אשר „לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמרו עוד מלחמה“. יאמר, כי גם אז „כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם אדני אלהים לעולם ועד“.

— אם כן, לרבריך ולדברי ירידך הכהן, לא אמת אחת יש בעולם, כי אם

עם ועם ואמתו בירו. היתכן כדבר הזה?

— מדוע לא יתכן? האמת המדעית אמנם אחת היא בעולם, אחת ואין שניה לה, אף כי עוד לא באנו עד חקר תכונתה, ומי יודע אם גם ברבות הימים תגלה לפנינו בכל עצם־זהרה. אולם האמת הרתית יסודתה לא בשכל האדם, כי אם ברוחו. וכאשר ישתנו העמים בתכונת רוחם, אשר תתחל מאבות לבנים, כן ישתנו גם בהשקפותיהם על האלהים ועל העולם.

— השקפות והשקפות, והאמת המחלטת איה? שאלתי בקוצר־רוח.

— האמת המחלטת היא בירי האלהים, ענה דון־נגריליה בנחת. אנחנו בני האדם די לנו באמת מצטרפת. לכל אחד מאתנו האמת היא באשר נאמין מקרב ולב עמוק. ורק אז נחטא אל האמת, אם נעשה כנפשנו שקר לאמר „קיריר“ לאשר לא נאמין בכל לבנו.

— אבל הלא תורה, אדוני, כי תשוקה נמרצה נטע האל בקרבנו, אשר בגללה ישקוד איש ואיש, כי אהדים יחשבו ויאמינו כמוהו. ערים הספרים לאלפים ולרכבות, שכתבו אנשים אשר שאה־רוה להם. מדוע עמלו האנשים האלה, מדוע גולו שנה מעיניהם ויעשו לילות כימים לעבוד את עבודתם? הן לא תאמר, אדוני, כי כולם יחד יעשו כזאת רק למען בצוע בצע או למען

עשות חונה לאילי-הארץ. אין זאת כי אם מאשר חפצו לאצול מרוחם על בני דורם. הן אם נבזו לכילי ורע-עין אשר יחמול לתת מלחמו לאיש דל ורעב, הלא שבעתים נבזו לאיש הוגה-רעות, אשר יחמול להעניק מפרי-תבונתו לבני-דורו הרעבים והצמאים לרעת. וגם אתה, אדוני, מדוע נעצבת ככה אל לבך כאשר מנעו ממך, בגלל דתך, משרת פרופיסור בסלמנקה? הן לא מאשר חסת על הכסף ועל הכבוד אשר מנעו ממך, כי... מדוע לא אניד זאת גלוי בפניך?— הן לא לכסף ולא לכבוד ישא איש כמוך את נפשו.

דון נרגילה הציץ בפני במבט מוזר ונפלא מאד אשר לא ירעתי אכנהו ואשר הרעיד את כל יצורי גוי... רק זאת ידעתי, כי מבטו זה הביע לי חן וכבוד. וגם עתה ירחף לנגד עיני וימלא את לבבי נועם ועונג אין קץ. אחרי החרישו רגעים אחדים, ענה ויאמר:

— לא אוכל, גברתי, לבלתי תת צדק לדבריך אלה. אמנם עוה התשוקח כלב כל אדם להשפיע ממחשבותיו על בני גילו. אפס כי שונה היא ברבר הזה המחשבה הכרעית מן המחשבה הרתית. הן על נקלה אוכל להוכיח לכל אשר בינת אדם ישרה לו, כי שתי פעמים שמים הן ארבע, או כי סכום כל שלש הזויות בהמשולש הוא מאה ושמונים מעלות במעלות העיגול. אולם קצרה ירי להוכיח לאיש, אשר חסרה לו האמונה, כי האל בשמים משגיח על כל יצורי תבל ויפלם את כל מצעדיהם. קצרה ירי להוכיח לך, גברתי, כי האלהים הוא אחר באהדות מוחלטת, וכי לא ישיגוהו כל משיגי הגוף, כאשר תקצר גם ירך להוכיח לי, כי האלהים הוא בעל שלש תמונות, וכי שלשה אלה הם אחד, וכי התגלם וזאלהים בתמונת בן-אדם קרוץ מהומר, אשר נולד, מת וגם שב לתחיה. כאשר כבר אמרתי, האמונה יסודתה לא בשכל האדם, כי אם ברוח. ואף כי אל אחד בראנו, ואב אחד לכלנו, אולם בעקבות מסבות הזמן והתלאות השונות שעברו על העמים השונים, נפרדו זה מזה ברוחם, ועל כן, אולי יוכלו אנשים בודדים להחליף ולהמיר את אמונתם למראית עין, אולם עם שלם לא יחליף ולא ימיר את אמונתו באחרת, אשר לא תתאים אל תכונת רוחו. עם שלם לא יוכל לעשות זאת למראית-עין. השאיפה לחיים הנטועה בנשמת העם לא תתנהו לעשות זאת.

דון-נרגילה כלה את דבריו וידום. ושנינו הוספנו להתהלך מהרישים במשעולי הגן אחת הנה ואחת הנה, נשאתי את עיני אל בן-גלוית, וארא והנה ענן תונה כסה פתאום את פניו היפים, וגם אל צחוקו הנעים, המרחף תמיד תחת שפמו, נלוה הפעם קול עצב ומרירות. אנכי לא נועזתי לשאול אותו לשורש דבר התמורה במצנן רוחו. אשר השפיע גם עלי לרכאני... רגש של חמלה בלי מצרים מלא את לבבי, כאילו היה האיש הזר הזה אחי בן אמי, חפצתי לנהמה ולדבר על לבו, ולא ירעתי מה להגיד לו.

ופתאום התאושש דון-נרגילה ויאמר:

— אבל, גברתי, הנני משתעשע פה על הברתך הנעימה ואשכח, כי עור עבודה רבה לי בתוך העיר, שאיני אפוא, גברתי, כי אפטר ממך.

נפלא הרבך, כמעט אסב את עיני מן המנורה ומן הניר אשר לפני, והנה עיני דת-נרגילה מרחפות לפני ברוח בתוך האור הכהה, אשר ימלא את חדרי, והן מכיטות אלי במבט הנפלא והמוזר, אשר רגע אחר הציץ כי היום. אבן המבט הזה לא ירעיד עוד את אברי גופי העיפים מעבורת היום, כי אם ישפוך עליהם מנוחה נעימה ומתוקה, מנוחת שלווה והשקט, מה יביע לי המבט הנפלא הזה? האומנם מצאתי חן בעיניו לאהבני? אבל לא! אך עלמה פתיה אנכי. היוכל איש יהודי לאהוב עלמה לתולית? האוכל אנכי להשיב אהבה אל חיקו? הלאה מחשבת-כסל ממני, הלאה, הלאה! אך רמיון כוזב עבר על נפשי. הוא לא יאהבני, וגם אנכי לא אוהב אותו; לא אוכל לאהוב אותו!...

רגשי תורה וחמלה אמנם ירחש לו לבבי. כל היום לא יכולתי לשכח את רשמי העצב והמרירות, שנראו על פניו בטרם לכתו מעמדי. לו היה קתולי, כי עתה אולי גם אהבתיו. תאר פניו היפים, עיניו המפיקות חן ושכל טוב, השחוק הנעים תחת שפמו, צלצול קולו המתוק ושיחתו המלאה ענין—כל אלה יחד יש אשר ירהיבוני וימשכו את נפשי אליו. אבל התהום הנורא אשר בין שנינו הן לא ימלא לעולם: הוא לא יוכל לאהוב אותי, וגם אנכי לא אוהבנו, לא אוכל לאהוב אותו!...

הוא הכטיח לבוא אלינו ביום המחר השני. מדוע לא בקשתיו, כי יבוא אלינו מחר? אכן מה לי ולו. לי אחת היא. יבוא מחר או מחרתים, אחרי שנה או שנתיים, אנכי אוכל לחיות גם בלערי.

הנני עוצמת את עיני לכלתי ראות את העינים המרחפות לפני ברוח. המחזה הזה יחל להרגיוני. אולם תחת העינים הבוררות תתיצב לפני תמונת דון-נרגילה ככל הוד תפארתה... לא ידעתי מה היה לי! אין זאת כי אם עיפה נפשי מעבורת היום, ורוח רמיוני יוליכני שולל. אפשר אפוא את כגרי ואשכב לישון. ידעתי, כי תערב עלי שנתי, הן אנכי אינני זנחבת אותו!...

ג

בזמן נפלא ומשונה אנחנו חיים היום.

וכוחים ושיחות על אורות הרת, על אורות המרת הרת ימלאו עתה את כל חלל עולמנו בספרך, ויספנו את האויר הסובב אותנו, מבלי אשר נוכל גם שעה אחת להסיה את דעתנו מהם. רתות שונות היו לבני האדם גם מלפנים, אבל איש ואיש האמין באשר האמין מבלי לבקש חשבונות רבים, מבלי אשר יעלח על לבו גם רגע אחר להמיר את רתו, כאשר לא עלה על לבו להמיר את גופו באחר, או להמיר את נשמתו באחרת, עתה היתה ההמרה ענין לענות בו לכל מפלגות העם: לקתולים, ליהודים ולמושלמנים גם יחד.

כהני הרת הקתולית חרלו להטיף מוסר באוני שומעיהם, חרלו לבאר להם בבתי-כנסיותיהם את עקרי דתם, כי אם יטיפו כל הימים ליהודים ולמחמדים, כי ימירו הם את דתם. רבני היהודים גם הם משכו את ידם מפלפולי התלמוד, הפילוסופים המעטים שבתוכנו משכו את ידם מחקירה במה שלמטה

ובמה שלמעלה מן הטבע, והמשוררים הדלו מחרוז את תרזויהם ומספור את התנועות ואת היתדות לשיריהם, וכולם יחד יכתבו ספרים בזכוחי הרת. אין מנוס ואין מפלט מזכוחי הרת. שלשום ישכתי כשעה אחת בזכרת העלמה רוניה די רודרינה. אנחנו ישבנו בגן על נבעה קטנה על יד בריכת מים מרובעת, מוקפת בחוף אכני שיש מסכיב. לארבע קרנותיה התנשאו פסילי-עצבים עשויים אכני שיש ומוריקי-מים מלועיהם אל תוך הכריכה ויכו בה משכרי נלים דקים וערינים, אשר לאור השמש הזורח עליהם יראו כרצי זהב מרהיבי עין. וממורד הנבעה ירדה מסלה צרה אל הכריכה עשויה שלכים שלכים מחוטבים בסלע; ומשני צדי המסלה התנשאו פסילי אכני שיש—פסילי אלילי יון הקדמונים, שנשאר פה לפלטה מימי ממשלת הרומים בספרד. יפה היתה הכריכה, אשר השתרעה מתחת דגלינו. יפה היה מחזה הטבע מעבר הכריכה והלאה — הגבעות והעמקים עוטפי יערות ושדי חמד. ויפה היתה גם העלמה הירשבת ממולי... מיום דעתי אותה לא נראתה אלי ככל יפיה כמו בערב ההוא.

ועל מה ישא מדברותיו גבר, שעוד לא זרקה שיבה בו, בשיחתו עם עלמה יעלת חן כרוניה די רודרינה? על הרד הטבע העוטר את שניהם מסכיב? על החזיונות החדשים של משוררי ספרד? או הוא יבחר לו שפת חלקות להביע ברמזים דקים אף נמרצים את יפי העלמה ואת טוב טעמה: את החן ואת הקסם השפוך על כל רשמי פניה ועל כל תנועותיה? לא! לא מהם ולא מקצתם! אנחנו נדברנו על הרת הקתולית והיהודית, אנחנו התוכחנו על המרת הרת. אין מנוס ואין מפלט מזכוחי הרת.

„השקפות והשקפות, והאמת המחלטת איה?“ קראה העלמה בקוצר-רוח, שתי גבות עיניה שולבו לקשת שחורה אחת מסיקה מרץ וגבורת הנפש; וכעיניה הגדולות התמלטו כרורי אש טהורה ונשנבה, ועיניה אלה הביעו לי: את האמת, דון-גרנילה, את האמת אכני דורשת מאתך, ואנכי אדע אז מה לעשות.

„את האמת!“ ומאין אקח לה את האמת! המן הנרן או מן היקב? ההכמה תאמר: לא כי היא והפילוסופיה תאמר: אין עמדי, ורק הרת לברדה תתאמר, כי האמת אתה. אולם היא תצפון אותה רק לבני בריתה

הוי, לו עבריה היתה העלמה, כי עתה ירעתי, מה היא האמת, אשר לי להניד לה... אבל היא עלמה קתולית, לאהוב אותה לא אוכל; לא אוכל, ולן גם יתפוצץ לבי הרל לרסיסים. ותהלה לאל, עוד כחי חדש עמדי, עוד אני שליט ברוחי, ועל כן יכולתי להבליג על רגשותי ולענות לה כנחת עשויה: „האמת המחלטת בירי האלהים היא!“

ובכל זאת לא אחפוץ להעמיד את עצמי כנסיון. רבות שבעה לה נפשי במסירות הנסיון... מי יתן ושכ אביה מהר לאיתנו למען אחרל מראותה כפעם כפעם, ואז יקל עלי להסיה את דעתי ממנה.

בבואי היום בערב הכיתה, מצאתי אנרת שלוחה אלי מאת אוהבי ותלמידי מלפנים, מאת דון ויראל ברזילאי. האיש הזה שב זה מעט מעיר פדוכה באיטליה המרינה, אשר נסע שמה על פי עצתי לשמוע באוניברסיטה לקח מאת הפילוסוף היהודי רבי אליהו דלמדרינה מקנדיה. במכתבו זה הוא כותב: „מחפצי לחדש את ברית הידידות עם כל אוהבי משכבר הימים, הנני משתמש במקרה, כי יום הולדת אותי היום וגם חנוכה לכל בני ישראל במושבותיהם, ועל כן אחפוץ לחגוג את היום הזה על כוס יין בהכרת אוהבי ורעי. את דובם ידעת גם אתה: מהם משוררים ומהם מטיבי נגן, ועל כן אחפוץ, כי לא יפקד גם מקומך פינינו“, „אתה דון, נרגילה, הוסיף דון ברזילאי באנרתו, אתה אשר תשמע כל היום רק אנחות חולים ויללת קרוביהם, אתה הלא תציל גם לנפשך שעה אחת קטנה להתעלם במסכת רעים“.

מאר ערנה נפשי לשמוע מפי ידירי דון ברזילאי דברים חיים ומסודרים על דבר רבי אליהו דלמדרינה ועל ררכו בפילוסופיה וחקר הרת הישראלית, אשר רק דברים מקוטעים הגיעו אלינו בארץ ספרד על אודותיהם. חפצתי לשמוע מפיו גם על דבר מגנו ותלמידו בפילוסופיה ובשפת עבר—על דבר האיש הנפלא הגרף פיקה די מיראנרולה, אשר התחכם לחבר במוחו „שלושה הפכים בנושא אחר“: האמונה הקתולית, הפילוסופיה האריסטוטלית וסתרי הקבלה של הוהר.

אולם ביחד עם זה, חמלתי על אמי ויצר לי מאד לעזוב אותה לברה בבית, היא היתה תמיד יודעת חולי והשושתי-כח. אולם בימים האחרונים השתנה מצבה לרוע מאד, כאילו קפצה הזקנה עליה פתאם בכל מדויה ולא תרף ממנה. לראבון לבי הנני רואה אותה הולכת ונועת לנגד עיני, ואנכי אין לאל ידי להושיע לה. קראתי לאחדים מחברי הרופאים להועץ אתם, מה לעשות לאמי, אבל אין עצח ואין תרופה נגר הזקנה...

ואמי אשר ידעה את תכן המכתב מפיו האיש אשר הביאו בראותה אותי מתנודד ופוסה על הסעיפים אם ללכת אם לחרול האיצה בי ללכת: „הלא הנ היום לנו חג החנוכה. בעוד אביך הרב, זכרו לברכה, חי היה ביתנו מלא אורחים בימים האלה. כל גדולי העיר היו באים לברכו, וידי היו אז מלאות עבורה להבין יין ומגדנות. ועתה, אל נא יחשוב לי האל הטוב לעון, אשר אחטא בדברי-שפתים, עתה אין חג ואין שמהה בביתנו. דומיה ואבל מסביב. לך אפוא בני, לך אל תתיירא, לי לא יאונה כל רע. לך, בני, ושטח במסכת רעים לכבוד החג, ואני פה אתפלל בערך ובעד רעך.“

דון ברזילאי הוא נצר ממשפחה מיוחסת בישראל, בן יחיד להורים עשירים, אשר כמותם הנחיליהו הון רב וגם בית בנוי לתלפיות באחד הררחובות הנהררים בכרצילונה. אביו היה חוכר מס הממשלה באחד המחוזות בארגוניה ויתרועע אל רבי הממלכה ויהי יוצא זכא בחצרות הנסיכים והחשמינים וילמד אל דרכי חייהם ונמוסיהם. ובררכם זאת חנך גם את בנו יחירו. הוא למד את ירו לקרב, לאחוז בהנית ורומח ולצאת במחולות כאחד מבני מרום עם הארץ; גם כל לשון וספר למד אותו מלכד הלשון העברית ותורת ישראל. אולם רוח אחרת עברה על רון ברזילאי הצעיר אחרי מות אביו. „התורה, יאמר ומשל הקרמוני. מחזרת על אכסניה

שלה", והרוח אשר נחה תמיד על משפחת בית ברזילאי לכשה פתאום גם את דון ויראל ומבלי אשר יעירוה לזה איש החל ללמוד את השפה העברית ואת כתבי הקודש. העיון התלכוודי לא לקח את לבבו, ויהנה גם בפסרי הפילוסופים העברים: כרבנו משה בן מימון החל וברבי חסדאי קרשקש בלה. והנה תנועה מרשה נגלתה בשנים האחרונות בארץ איטליה. בשם „התחיה" יקראו לתנועה זו: תחית חכמת יון העתיקה, תחית השירה היונית ותחית חרושת-המעשה היונית. וגם הפילוסופיה, אשר כאשמת כהני הנוצרים ורבני היהודים גם יחד, קמלה ונכלה בספרד, הוציאה פרחים ותצוץ ציצים להתפאר בארץ איטליה. וזאת אשר הניעה את דון ברזילאי ללכת שמה.

אמי לא תתן לי לכתוב ותאיץ בי ללכת אל דון ברזילאי. הנני ואלך.

ד

אבל אין מנוס ואין מפלט מוכוחי-הדת.

בכואי אתמול אל דון ברזילאי, התנשאו כל האורחים לעומתי בקול המון חונני: כרוך הבא, דון נרנילה! ורון ברזילאי נגש אלי ויאמר: שמח אני לדאותך, ירדני, ואף גם לשעה כובה באת. עוררו פה שאלה קשה ועמוקה מאד, אולי תמצא לה אתה פתרונים.

— גם לי שאלה עמוקה וקשה מאד, עניתי בעהוק: הנני רואה את הנביעים על השלחן, כולם מלאים יין עד שפתם — סימן לא-טוב הוא להאורחים הנכבדים, כי לא גבורים הם לשתות יין. אמנם, כנראה, הנה מזרע-היהודים אתם כולכם, אבל כאשר ידעתי, הנה התאמצתם תמיד להיות דומים בכל דבר להספרדים האוכנס לא למרתם מהם לשתות יין כמוהם?

— אל לשחוק לנו היום, דון נרנילה. אבל בטרם אציע לפניך את שאלתנו הקשה, הואילה נא להתודע אל אורחי הנכבדים. את חבריך הרופאים, את דון ביבאנו ואת אבן-מונטורה, הלא ידעת. את עורכי-הדין; את די-סארנא ואת אבן אבינרור — הלא גם את שניהם ידעת. אל המשורר הנפלא בשפת-קשטיליה, אל דון יוסי די לונה, הלא התודעת בביתי לפני שנתים ימים. הנני ואציעה לפניך את אורחי ההרש, את דון טאוויירה. הוא קתולי למראית-עין, אבל יהודי נאמן בסתר לבו... שבתו פה, כמובן, לא יודע לאיש.

אחרי תחי את ידי לכל מכירי ואחרי לחצי בחבה רבה את יד בן-האנוסים, שאלתי:

— ושאלתכם העמוקה והקשה מה היא?

— מדוע אנהנו יהודים? ענה דון ברזילאי.

— אך זאת היא באמת שאלה עמוקה וקשה, עניתי, מבלי יכולת לעצור. את פי מצחוק: מדוע אתם יהודים? יען כי נולדתם יהודים! לו נולדתם ספרדים, האם עלה על לבכם לשאול מדוע ספרדים אנהנו ולא צדפתים ולא אשכנזים?

— אל נא בצחוקך תדהנו, דון נרנילה, ענה אבן-אבינרור ויקם מעל כסאו, ובהרימו את ידו, כמו ישא מדברותיו לפני השופטים, הוסיף ויאמר: לו ספרדים נולדנו, כי עתה לא היה לנו לא החפץ ולא היכולת להמיר את ישותנו. אבל אנהנו

נולדנו יהודים. לא רק היכולת יש לנו להמיר את ישותנו, כי יש גם אשר יכריחונו לזה. ובכל זאת נאחו בקשיות ערה כיהרותנו, אשר תמרר את חיינו ואשר תשביענו קלון וחרפה כל הימים. בלי המטלית הצהובה על מעילנו לא נעזב להראות החוצה. לכם הרופאים עוד ירשו לשבת ברחוב הספרדים נגד חוק הכנסיה האוסרת זאת עליכם. הקתולים הטובים יראנו לגופם יותר מאשר יראנו לנפשם, ועל כן יהפצו, כי יהיה הרופא היהודי מצוי תמיד בשכונתם. לנו עורכי הרין לא ירשו זאת. אמנם לא ירשה לנו החוק להתיצב גם בתור עורכי-דין בבתי המשפט לפני השופטים, ורק מאשר יראנו הקתולים הטובים לכספם יותר מאשר יראנו לאושר נשמתם ומאשר לא ימצאו יודעי דת ודין בין הספרדים כמונו. המה מתנהגים עמנו לפני משורת הרין, ובכל פעם אשר נתיצב לפני השופטים יאחזנו פחד, פן יגרשונו בהרפה מעל פניהם. ומה לנו ולהיהדות אשר לא ידענוה? את תורת היהודים לא למדו אותנו אבותינו, מנהגי הרת לטורח לנו, יען לא הסכנו בהם. וזהנה אנחנו סובלים מחסור וקלון, מבלי לרעת מדוע ועל מה! הנה אומרים לנו; קראו את דברי ימי עמכם ותרעו כמה להתנאות. תתנאו בגדולות המלך רוד, תתנאו בנצחונות החשמונאים ותתנאו בנבירות בר כוכבא... לא, ארוני! רק אנשים זקנים לימים, אשר אין להם עתיד, ישתעשו בזכרונות ימי נעוריהם. לכן אדם חי וחפץ בחיים; לעם חי וחפץ בחיים אין די בזכרונות לבר, לו תנו גם תקוה לימים יבואו; כי באין תקוה אין חיים. ובראותי את אחי בני עמי הולכים ונועים לעיני שם בשיביליה, קורדוכה וטולידה, או לא ארע, מדוע אני מתרפק בקשיות ערה על היהדות, אשר מלבד כל אלתה גם לא אדענה.

הוא כלה לדבר ודומיה להצת שמה את משטרה בבית. איש לא מצא מלה בפיו להמתיק את מרירות הטרנדיה של הנשמות הערטילאות האלה. אולם ער מהרה התאווש דון ברזילאי ויאמר:

— צר לי עליך, אבן אביגדור ירדי, כי קשור אתה בעל-כרחך בדת אשר לא תרענה ואשר על כן לא תחוש את העונג ואת האושר הרוחני אשר יהושו שלומי אמוני ישראל בדתם. אתה לא תדע בעצמך, מדוע לא תמיר את דתך, אשר נולדת בה ואשר לא תרענה, בדת הקתולית אשר גם אותה לא ידעת. אבל אולי ידעו זאת חבריך. נשאלה אפוא את פיהם. דון ביכאגו ירדי, מדוע לא תמיר את דתך?

— אם זקנה לי, אשר אוהב מאד. היא חרדה על אמונתה, וחלילה לי מעבור את רוחה ולהוריד אותה ביגון אלי קבר.

— ואהה, אבן מונטורה, מדוע לא תמיר אתה את דתך?

— יען לא אחפוץ להוציא דבר שקר מפיו. הן בעודני יהודי לא ישאלני איש לאמונתי, אולם בכואי כברית הדת הקתולית, אז יהיה עלי להעיד בפני קהל ועדה, כי מאמין אני בכרכים אשר בסתר לבי לא אאמין בהם.

— ואתה, דיסארגא?

— לחרפה וקלון אחשוב לי להפרד מן הנרופים והמוכים ולהספח אל הרודפים והמכים.

— זאת היא אמנם הגאווה העדינה של הנעלבים ואינם עולבים, ענה דון ברזילאי, ולכבוד תחשב זאת לך. אבל חושב אני, דיסארגא ירדי, כי לו חללו

היום כהני ספרד לדרוך את היהודים, גם אז לא תמהר להמיר את דתך. וגם אתה, דון ביבאנו ירדי, תחיה אמך הזקנה לאורך ימים אבל חושב אני כי כאשר תאסף אחרי מאה ועשרים שנה אל אבותיה, גם אז לא תמהר להמיר את דתך. אם כה וכה, הלא רואים אתם ארוני, כי לכל אחד מכם טעמו ונמוקו עמו, שונה מטעמו ונמוקו של רעהו. האם לא תוכיח זאת, כי לא הטעמים האלה הם העיקר, ורק יש סבה יותר עמוקה ויותר נעלמה, אשר תעצור בערנו לבלתי נפן עורף לעמנו האומלל. ורק מאשר לא נרע ולא נהוש את הסבה הנעלמה ההיא, אנחנו בודים לנו איש איש טעם ונמוק המקביל לעיני חיינו.

— והכבה הנעלמה ההיא מה היא? שאלנו כולנו פה אחד.

— אחלי ארוני, אל נא תלעגו לי, אם לראשונה יראו דברי בעיניכם כמוזרים ומתמיהים. חושב אני, כי אם תשובו תהפכו בדברי, וראיתם כי נכונים הם. ואף גם זאת; אם לא ימצאו דברי חן בעיניכם, לא עלי תהיינה תלונותיכם, כי אם על ידידנו היקר, על דון נרגילה, אשר בדבריו על „נשמות האומות“ הניח לפני שנתים ימים את היסוד למחשבותי. שמעו נא ארוני. לפני שנה נקרה לי למצוא באחד מננוי הספרים אשר בפדואה ספר קטן הכמות לפילוסוף קרמון, אשר לא ארע לכנותו בשם. שם הספר „על האהבה“. הפילוסוף עומד ושואל: הנה לפניך עלם, אשר השקה נפשו בעלמה לקחת אותה לו לאשה, והוא נכון להשליך את נפשו מנר בשבילה, ואם ימנעו אותה ממנו, אז נכון הוא לטרוף את נפשו בכפו, כי מבלעדיה חיו אינם חיים. אבל מה כל החררה הזאת? האחת היא בתבל? אמנם עינים יפות לעלמה. אבל האומנם לא ידע העלם, כי עינים יפות כאלה נמצאות לאלפים ולרבבות? הצחוק? על שפתותיה מלא חן וקסם! אבל גם שפתים עם צחוקיחן וקסם הוא דבר מצוי מאד. אין זאת, יאמר הפילוסוף, כי אם יש כח טמיר ונעלם מחוצה לנו, הרואג לקיום מין האדם, והכח הנעלם הזה, הסוקר הכל, יודע, כי בתורגו עלם זה עם עלמה זאת, אז יולד רור חזק וקים למין האדם. העלם האוהב הוא אפוא רק עבר נרצע למין האדם, משרת עושה רצונו. הוא יחשוב לתוכו, כי באין העינים ובאין השפתים האלה חיו אינם חיים, ועל כי ישתדל למלאות את פקודת הכח הנעלם שלא מרעתו ושלא ברצונו.

— ארוני, הוסיף דון ברזילאי אחרי דומיה לא ממושכה: כולנו פה עכרים משועבדים אנו לכח הטמיר והנעלם, הרואג לקיום האומה הישראלית, עבדים שלא על מנת לקבל פרס, עבדים הנכונים להקריב את חייהם עולת כליף, למען מלאות פקודת הכח הטמיר והנעלם. שלומי אמוני ישראל קוראים לכח הנסתר הזה בשם „ההשגחה האלהית“ הרואנת לקיום העם הנבחר; ידידנו דון נרגילה קורא לו בשם „נשמת האומה“. הוא חרשני, כי כאשר יש נשמה פרטית לאיש הפרטי, אשר תאחד ותחיה את כל אבריו השונים, כן יש גם נשמה כללית להאומה כולה, אשר תאחד ותחיה את כל אבריה — את כל אישיה הנפרדים והמפוזרים. בין כה ובין כה לא על פי בחירתנו התפשית אנחנו מפלסים את דרכינו בחיים. על כרחנו אנו נולדים, על כרחנו אנו חיים ועל כרחנו אנו יהודים, ורק למען הצדיק את נפשנו בעיני עצמנו, אנחנו מבקשים ומוציאים לנו איש איש טעם ונימוק ליהדותנו. רק אנשים בני-בליעל כשלמה

הבוכניני ויהושע הלורקי, אשר התאוה לתענוגי בשרים, לכבוד ולממשלה גוברת על כל רחשי לבם, רק אנשים כאלה ימצאו עוז בנפשם להשתחרר משעבודם זה; אבל אוי ואבוי לשחרור כזה! אנכי לא אקנא בשחרורם. בימי הרמי התהלכתי עם אנשים כאלה ויורע אני את מוסר הכליות אשר יציקם כל הימים. יורע אני את הקרע הנורא אשר בקרב נפשם פנימה. הנה פה יושב אתנו ידירנו תהדש דון-טאווריה. הוא ורכים כמוהו גם לא ידעו מוסר כליות. לא הם המירו את דתם, כי אם אבות אבותיהם, ולא ברצונם הטוב עשו זאת, כי אם באונם ביום זעם. מאה שנים עברו למן היום ההוא, והקרע אשר בנפשם לא התאחה עוד עד היום הזה. למראית עין הם קתולים, ובקרב לבם הם חשים, כי הם משועבדים אל הכח הטמיר והנעלם... הגידה לנו, רון טאווריה, מה הניעך לשים את נפשך בכפך ולהמלט משיביליה עיר מולדתך, מה הניעך לבקש פה את חברתנו? ספר לנו, אם לא יכבד הדבר עליך.

רון טאווריה, איש צעיר לימים, כבן עשרים וחמש שנים, עם רשמי תוגה על פניו החורים והיפים, אחרי הביטו רגע אחד על כל סביביו, השפיל את עיניו אל השלחן ויחל את אמרתו בנחת, כאיש אשר ידבר אל לבו, ויאמר:

— מה הניע אותי לבקש את חברתכם? זאה לא ידעתי, כאשר לא ידע הכרזל, מה יניע אותו להמשך אל המגניט. אנכי עוד בימי ילדותי הסכנתי לעשות שקר בנפשי ולחיות על פי שתי דתות יחד. אז לא השתי עוד, כי צודדות הן שתי הדתות האלה אשה אל אהותה. להתפלל הלכתי עם אבי אל בית הכנסיה הקתולית, ובביתנו ידעה אמי, זכרה לברכה, לסדר את היינו ואת מאכל שלחננו על פי חוקי היהודים. הילדים, כאשר ידעתם, אוהבים מאד את תערוכי המנהגים של כל רת בכלל, ובכל זאת יקרו מנהגי הדת היהודית בעיני ממהגי הדת הקתולית. מדוע? לא ידעתי; אולי מאשר הסתירו אותם מעין רואים, „ולחם סתרים ינעם“, ואולי מאשר נלוו אל מנהגי היהודים בביתנו תמיד בכי ודמעות חמות. יש כח בדמעות לרכך את הלב, כאשר ירכך גשם רכיבים אדמה צחיחה, להפרות את הזרע הנופל עליה, למען תת פרי תנובה. גם עתה רק בכברות אוכל לעצור את עיני מרמעה, בזכרי את ימי ערבי השבתות, כאשר התגנבתי כפעם בפעם אל אמי אל חדר המטות, ששם הדליקה את נרותיה לכבוד השבת. היא כסתה אז את עיניה בשתי כפות ידיה ותתפלל ותבך בכי תמרורים, ואנכי בכיתי אתה יחד. היא התפללה תמיד בלחש, רק שפתייה היו נעות. ורק פעם אחת התפרצה זעקה קורעת לב ונפש. „הוי אלי בשמים! תן לבני יחידי לשמור את תורתך הקדושה!“ אנכי נבהלתי מאד ואהל לצעוק גם אני: „אלי שבשמים, תן לי לשמור את תורתך דקדושה!“ וימים רבים אחרי כן לא ידעתי תפלה אחרת כלתי אם: „אלי שבשמים, תן לי לשמור את תורתך הקדושה“. עוד זוכר אני את לילות חג הפסח: את הסדר ערכנו תמיד בחצות הליל בתדר המטות. אתנו ישבה אל השלחן גם המבשלה. בקול רוער מבכי עצור ברך אבי על היין. אמי והמבשלה פחו לרגעים את דמעותיהן מעל פניהן. ובאמרי את ה„מה נשתנה“, אשר למדני אבי בהבא, יכיתי גם אני בכי תמרורים, וגם את פרוסת המצה היבשה הרטבתי בדמעותי, אנל רי מתקה אז המצה המלווה לחכי!

הורי אברו לי עוד כשחר ילדותי. אנכי התחנכתי בכית אחר מדורי אשר מנה אבי לאפיטרופוס לי, הוא היה סוחר נאמן-רוח: את כסף ירושתי שמר מכל כשמו. אבל לירושתי הרוחנית לא דאג, ויחנך אותי ברת הקתולית. וכמעט אשר שכחתי, כי ממקור ישראל מוצאי. אולי עשה זאת דודי מחמלתו עלי. הלא ידעתם, אדוני, כי בשיביליה עיר מולדתי עור מאו הביטו הנזירים הרומיניקנים בשבע עינים על האנוסים, ואף כי בשנים האחרונות האלה, מאו נוסדה האינקוויזיציה הקרושה בקשטיליה, אשר העשתו שמות בקרב האנוסים. לפני שנים שבע, ואני הנה השתחררתי מאפיטרופוסות דודי ואהי בעצמי השליט בכל רכושי — לפני שנים שבע נקרה לי בערב יום בציור אחד לעבור דרך גרות היהודים, והנה מאחד הבתים הגיעה לאוני מנגינה זו שמעתי בימי ילדותי. יגון ותקוה, קשיות, ערף וגעגועי אין קץ השתרנו בה להרמוניה נפלאה, אשר לקחה את לבבי. לא יכולתי להתאפק ואבוא אל הכית. הבית היה קטון מהכיל את כל המתפללים, אשר עמדו שם צפופים. ביניהם ראיתי גם איש, אשר חשבתיו לקתולי נאמן. כפיו נודע לי (אחרי אשר השביעני לבלתי גלה את דבר בואו שמה לאיש), כי יום הכפורים היום ליהודים, וכי המנגינה אשר שמעתי — מנגינת „כל נדרי“ היא. ככלות החון את מנגינתו, החלה העדה להתפלל בהמון. אנשים וקנים לימים לא בושו לבכות בקול רם. או נחה גם עלי רוח לא ידעתי שהרו, ואחל גם אני להתפלל: „הוי, אלי בשמים! תן לי לשמור את תורתך הקרושה, תן לי לשמור את תורתך הקרושה!“ תפלה אחרת עוד לא ידעתי אז...

למן הערב ההוא לא ידעתי מנוחה כנפשי. נגעועים לרת אבותי, נגעועים קורחים כאש אהווני, רכאוני ולא הרפו גם רגע ממני... אל אחי אשר בשיביליה לא יכולתי להתורע מפני אימה האינקוויזיציה אשר נוסדה או בערי קשטיליה. הדבר הזה יכול היה להמיט שואה לא רק עלי, כי אם גם עליהם. הבלגתי על אהבתי לעיר מולדתי ואחליט בלכי ללכת לארגוניה, אשר ימים רבים לא נתנו הקורטסים שם לפרדיננד מלכם ליכד בעריהם את בית משכט האמונה, המתנגד להוקי הארץ. כי על פי חוקי ארגוניה לא יוכל המלך לעשוק את משפט יורשי הנדונים למיתה ולקחה את רכושם לאוצר הממלכה. ופרדיננד הן לא נצחון הדת הקתולית הוא כל מגמתו, כי אם להעשיר את אוצרו ברכוש הנדונים למיתה. התלטתי ללכת לארגוניה, אבל משרתי משחית של החיה הטורפת שמו מוקשים לרגלי האנוסים ויעמידו שומרים על כל גבולות הארץ, פן ימלט איש מהם החוצה. בין כה וכה והנה צלחה ביד פרדיננד להטות את לב הקורטסים ליסד בית משפט האמונה גם בארגוניה. בין חברי הקורטסים היו גם שרים נכבדים מצאצאי האנוכים, וגם הם הסכימו לזה, מבלי להבין את הסכנה הגוראה אשר ימיטו על ראשם. ורק פה במדינת קאטולוניה לבדה עוד יתהווקו אורחי הארץ לבלתי תת להחיה הטורפת לקנן בתוכם.

אין את נפשי, אדוני, להלאות אתכם בדברי ולספר לכם את כל יגיעי ועמלי, את כל הלאותי ומצוקותי, עד אשר צלחה בידי להמלט הנה. לאשרי התורעתי מהר לבעל הבית הזה, לרון ברזילאי הנכבד. מה שמחתי היום בהקראי להתעלם בקרב אחי היהודים, אחי אשר זה שנים רבות קנאתי בהם, חשבתים

למאושרים, יען כי הם יוכלו ללכת קוממיות ולהניד לפני קהל וערה, כי יהודים הם, בעת אשר אנכי אנוס להסתיר את יהדותי מעין רואים... דון טאווריה הרים את ראשו ובעפעפי עיניו נראו שוב אנגי דמעיה, אשר לא עצד כח להסתירם, ויוסף ויאמר:

— ומה נשבר לבי בקרבי, כבואי הנה ובראותי אתכם יושבים ושואלים: „מדוע אנחנו יהודים?“. ככה ישאלו האנשים אשר השכתים למאושרים, אשר ימים רבים קנאתי בהם. ומה היא התשובה אשר יאמר דון-ברזילאי לפתור בה שאלה זו? עבדים אנחנו לכח טמיר ונעלם, יהודים אנו על כרתנו. לא אדוני! קרא דון-טאווריה, בהתנערו פתאום מעל כסאו ובהתיצבו לפנינו בכל מלא קומתו, לא אדוני. כל חושי בקרבי יתמרמרו למחשבה זו, ולו יהי גם באמה יסודה. הנני גולה מעיר מולרתי האהובה לי, הנני הולך יום יום למות על המוקד של האינקוויזיציה הקדושה, והנני עושה זאת לא בנלל רעיון או מחשבה גרולה היקרה לי מחיי, גם לא מבחירה חפשית, כי אם מאשר יכריחני לזה איזה כח טמיר ונעלם? הכוה אתם אומרים לנחמני? הכוה תעודרו את רוחי לשאת ולסבול את כל התלאות ואת כל המצוקות הצפונות עוד למעני בחיק העתיד?

— אבל הרגע נא, דון טאווריה, עניתי אף אני חלקי. לשוא, ידידי, תתמרמר. האם הגיד לך דון ברזילאי, כי אין ביהדות דבר לקשור אליה את בני הגזע העברי, בלתי אם הכח הטמיר והנעלם בלבד? חלילה! הוא רק חפץ לבאר לנו, מדוע לא יעזבו את היהדות חברינו היהודים, אשר לא למדו את תורתה ולא ירעו את סגולותיה הנשגבות. האנשים האלה ראויים באמת להמלח ולרחמים. מירשת אבותיהם נפל בגורלם רק סבל החובות בלבד; הרכוש העצום אשר נחלו מאבותיהם נצפן מהם ולא ידעוהו. והנה הם דומים בעיני לעני, היודע מחסור כל הימים, מבלי לדעת כי אוצר הון-עתיק סמון בביתו תחת הרצפה. לעני כזה אומר: הוי קשה-יום, הרימה רובד אחד מרצפתך, ותחדל משאת חרפת רעב כל הימים! פתחו גם אתם ספרי הנביאים וראיתם, כי לא לשוא ידאג הכח הטמיר והנעלם לקיום העם העברי; עוד משדי נצפנו לו עתים, עוד יבוא ישע גם לו גם לכל עמי הארץ...

— ומה יכיל האוצר הסמיו הזה? — שאל דון-טאווריה.

— זכרונות ותקוות! עניתי אני אולם אנכי אדבר לא על זכרונות ימי הנעורים אשר כצדק אמר עליהם אבן-אבינרור, כי רק הזקנים, אשר אין להם כל עתיד, ישתעשעו בהם; לא על זכרון נכורות המלך דוד והחשמונאים אדבר, אשר לא השאירו אחריהן כל שריד בחיים (גבורות כאלה ועוד עצומות מאלה היו גם לעמים אחרים); אנכי אדבר על זכרונות של גבורי הרוח, על זכרונות של גבורת המחשבה, אשר בתמונת חוקי מוסר נשגבים הם חיים וקיימים לנצח ויתנשאו כנס, אשר אחריו ינהו כל עמי הארץ.

— אבל את הזכרונות האלה כבר לקחו ממנו עמי הארץ, ובמה אפוא נפלינו מהם?

— אמנם כן, את הזכרונות לקחו ממנו, אולם את התקוות לא לקחו ממנו, את התקווה הנשגבה אשר נבאו עליה הנביאים, כי באחרית הימים נכון

יהיה הר בית ארוני בראש ההרים... ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים, וכתתו חרבותם לאתים והניתותיהם למזרות, לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמרו עוד מלחמה. ועוד יאמר הנביא לאומה הישראלית: „כי הנה החשך יכסה ארץ וערפל לאומים. ועליך יזרח ארני, וככורו עליך יראה. והלכו ניום לאורך, ומלכים לנונה זרחך!” זאת התקוה לימות המשיח. זה היעדר הנשנוכ לעם המעונה והנרדף — הם אשר יפליאו בין הרת היהודית ובין הרת הקתולית. הקתולים אומרים, כי המשיח הנה בא, כי המאמינים בישוע איש נצרת הנה ננאלו. ומה אנו רואים? עוד כמלפנים ישלוט הארם בארם לרע לו, ועבדים ינאקו תחת שבט אחיהם נוגשיהם. עוד כמלפנים ישפך דם אחים כמים בער שלטון על כברת ארץ לא-זרועה, בער מלא שעל ארמה צחיחה. וחרב כי תעבור כארץ ותהפוך ערים נושבות למרכר שממה, והנמלט מן החרב יאסף ברעב וברכר. הזאת היא הנאולה, אשר עליה נבאו הנביאים? הזאת היא מלכות השמים השפוכה על הארץ? היהודים נרדפים על צוארם. אמנם כן. והספרדים האם כולם יתענגו על רוב שלום? האם לא ימקו אכריהם בעוני ובחוסר כל? כמה מהם ימותו על שדה קטל, וכמה מהם ישובו לביתם שבורי יד ורגל? והיהדות אומרת, כי המשיח עוד לא בא, כי הוא עוד יבוא. עליו שומה לבוא למען פרות את מין הארם מסכלותו ולמען הצילו ממצוקותיו. הוא עוד יבוא. ואם יתמהמה נחכה לו. וחושב אנכי, כי רק היהודים, יוצרי התקוה הרמה והרוממה הזאת, הם אשר ישאפו אליה, הם גם יוציאו אותה לפעולות ארם. רק היהודים, אשר אין להם לא שבט ולא ממלכה, רק הם יוכלו בכל לבנם וככל נפשם ובכל מארם להטיף לשלום אמת בין העמים. היהודים נתנו את הנצרות לעמי אירופה ואת המושלמות לעמי אויה, נקוה כי הם יתנו גם את דת החיים והשלום לכולם יחד. תחי אפוא התקוה הרוממה ויחי העם העברי! כליתי את דברי, כהרימי את כוס היין אשר עמד לפני על השלחן.

כל המסוכים הרימו גם הם איש איש את כוסו ויריעו אתרי פה אחד:
 — תחי התקוה הרוממה, ויחי העם העברי!